

**Driemaandelijks Tijdschrift
van de Auschwitz Stichting**

Nr. 65 Oktober-December 1999

Inhoudstafel

3	Baron Paul HALTER , <i>Editoriaal.</i>
5	Yannis THANASSEKOS . <i>Na de getuigenis. Wetenschappelijke vormgeving en existentieel erfgoed.</i>
21	Lieve WOUTERS . <i>Het meisje van de foto.</i>
27	Gie VAN DEN BERGHE . <i>Kwaad uit gehoorzaamheid of overtuiging. Adolf Eichmann, zijn proces, en hun interpretatie.</i>
59	Lydia CHAGOLL . <i>In Memoriam Rene Raindorf en Jacques Rozenberg.</i>
61	MEDEDELINGEN <ul style="list-style-type: none">- Lydia Chagoll, Doctor Honoris Causa aan de Vrije Universiteit - Brussel. Laudatio uitgesproken door rec- tor Prof. Dr. Els Witte ter gelegenheid van de uitrei- king van het eredoctoraat, en dankwoord van Lydia Chagoll.- Verhandelingswedstrijd van de Auschwitz Stichting.- Studiereis naar Auschwitz-Birkenau van 20 t/m 23 april 2000.- Het Geheugen van de Mensheid.- Pedagogische Commissie van de Auschwitz Stichting.- Archiefondsen van de Auschwitz Stichting.
75	PEDAGOGISCHE DIENSTEN
85	NIEUWE AANWINSTEN VAN DE BIBLIOTHEEK EN BOEKBESPREKINGEN

Voor u ligt, beste lezer, het laatste nummer van het jaar 1999. Ook dit jaar weer heeft de Auschwitz Stichting zich ingezet voor de verdediging van de democratische beginselen en de Rechten van de Mens. In 2000 zal ze dat blijven doen en haar actie nog intensiveren.

Want 1999 heeft nog maar eens aangetoond dat de Auschwitz Stichting aan een noodzaak beantwoordt. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, waarvan we in december de 51e verjaardag hebben gevierd, blijft teveel een hol begrip. Ook in ons land worden de fundamentele rechten van de mens bedreigd en moeten we blijven waarschuwen voor de gevaren die sommige politieke ideologieën kunnen inhouden.

Onze eerste taak is niet vergeten wat de geschiedenis ons gedurende deze twintigste eeuw heeft voortgebracht. Hij is begonnen met een oorlog en is er met een geëindigd. Het hoogtepunt van die gruwel was ongetwijfeld het naziregime en zijn volkenmoorden. Auschwitz werd een symbool, een voorbeeld dat geen navolging verdient. Maar wat blijkt? De Berlijnse Muur was nog niet gevallen of de euforie maakte plaats voor ontzuivering. In het voormalige Oostblok hadden de democratieën alle moeite van de wereld zich door te zetten, nationaliteitskwessies staken de kop op op de ruïnes van de voormalige dictaturen. Extreem-rechtse groeperingen en partijen kenden een succes zonder weerga sedert het einde van de Tweede Wereldoorlog. De jaren negentig werden zelfs even vergeleken met de jaren dertig.

Toch zien we de toekomst positief tegemoet. Het Europa van vandaag ziet er anders uit. De Europese eenmaking is in volle opbouw. Natiestaten werken liever samen dan met elkaar oorlog te voeren. De 20e eeuw is die van oorlog en

genocides geworden. Laten we hopen dat de 21e eeuw die van de vrede, de tolerantie en de democratie wordt.

Diegenen die morgen de samenleving zullen dragen en leiden moeten we dan ook correct inlichten, vormen en waarschuwen voor de gevaren van fascisme en extremisme. Daarom ook is de Auschwitz Stichting in volle uitbouw en breidt ze haar pedagogische activiteiten uit. Daartoe wil ze een Pedagogische Commissie in het leven roepen, die de nadruk zal leggen op informatie, vorming en ondersteuning. Daarnaast verleent ze haar medewerking aan het project 'Geheugen van de Mensheid' van het Departement voor Lerarenopleiding van de Vrije Universiteit Brussel. U leest er meer over in dit nummer.

Ook de jaarlijkse verhandelingswedstrijd en de studiereis naar Auschwitz-Birkenau passen in de optiek jongeren en hun leerkrachten te vormen tot getuigen van de getuigen. Op 27 januari 2000, dag van de bevrijding van Auschwitz-Birkenau, vindt de verhandelingswedstrijd plaats. Tijdens de paasvakantie, van 20 t/m 23 april 2000, vindt de studiereis naar de kampen van Auschwitz-Birkenau plaats.

Natuurlijk veronderstelt deze reis een grondige voorbereiding. In dit nummer maken we dan ook plaats voor het getuigenis. Yannis Thanassekos heeft het er in zijn bijdrage over en maakt enkele bedenkingen over de wetenschappelijke vormgeving en het existentieel erfgoed. Lieve Wouters, mede-auteur van het recent verschenen boek *Van binnen weent mijn hart*, laat een getuige aan het woord. Gie van den Berghe bespreekt de film *Un Spécialiste* en tracht ons te tonen hoe kritisch we met historische beelden moeten omgaan.

Lydia Chagoll, beheerder van de Auschwitz Stichting, is voor haar tomeloze inzet en maatschappelijk engagement geëerd met een eredoctoraat aan de Vrije Universiteit Brussel. U leest in dit nummer de laudatio uitgesproken door Prof. Dr. Els Witte, Rector van de VUB. Wij willen Lydia via deze weg van harte feliciteren met de uitreiking en onze bewondering tonen voor alles wat ze tot nu toe heeft gedaan, en zeker nog in de toekomst zal blijven doen. Zij brengt in dit nummer ook even hulde aan twee lotgenoten, René Raindorf en Jacques Rozenberg, om niet te vergeten.

Wij wensen u, beste lezer, een voorspoedig nieuw jaar en danken al diegenen die zich afgelopen jaar, samen met ons, hebben ingezet voor de Stichting.

Yannis
THANASSEKOS
Directeur van de
Auschwitz Stichting

Na de getuigenis : wetenschappelijke vormgeving en existentieel erfgoed.

Deze tekst herneemt de voornaamste elementen van mijn mededeling op het colloquium van Cerisy-La-Salle, in het Internationaal Cultureel Centrum van 22 tot 29 augustus 1998 met als thema «Herinnering en afwezigheid na de Shoah, Psychanalyse en Literatuur». Enkele ontwikkelingen eigen aan dit colloquium heb ik weggelaten maar als antwoord op de tussenkomst van een collega heb ik een paragraaf behouden die verwijst naar de Duitse historiografie. De akten van dit colloquium zullen weldra uitgegeven worden in Parijs.

Ik wil eens te meer de heer P. OVEREEM bedanken voor de vertaling in het Nederlands. Reeds lang kunnen wij een beroep doen op zijn hulp, zijn taalkennis en zijn vriendelijkheid. Wij zijn hem daarvoor dan ook zeer dankbaar.

Een eerste vraag van algemene aard : heeft het onderzoek van de misdaden en de genocides van de nazi's hetzelfde statuut als dat wat men in het algemeen toekent aan het onderzoek op het gebied van de menswetenschappen ? Zeker, in zoverre de bestudering van dit onderwerp dezelfde conceptuele en methodologische problematiek kent als het merendeel van deze disciplines (keuze van de bronnen, afbakening van het te bestuderen materiaal, analyse en kri-

tiek van de aldus verkregen documenten, opstellen van hypotheses, bewijsvoering, enz.). Specifieke problemen doen zich evenwel voor zodra men aanvaardt deze thematiek te behandelen én als «*historisch feit*» én als «*daad van herdenking*» -getuigenis. Deze specifieke problemen liggen op het vlak van de geschiedenis en op het vlak, meer algemeen op het terrein van de menswetenschappen, van de dialectiek van subject en object van kennis.

Op de eerste as, die van de historiografie, is de specificiteit van ons onderzoek, naar het mij voorkomt, geworteld in een aporie die geen enkele discussie tot nu toe heeft kunnen opheffen. Het gaat om een centraal punt. Ik formuleer dat, korthedshalve, door een tweedelige vraag : bestaan er grenzen - in de methodologische betekenis van het woord - aan onze inspanning tot historisering van het Derde Rijk en als dat zo is, in welk stadium van de historische verhaaltechniek, kan die historisering de studie van de losse feiten van de misdaden en de genocides van de nazi's aanvatten ? -zonder dat een dergelijk verhaal zich er toe beperkt documentatie te produceren of het historisch proces te herleiden tot een opeenvolging van data en cijfers.

Op de tweede as, die van de dialectiek van subject en object van kennis, is de specificiteit van deze thematiek afhankelijk van de interpretatieve context enerzijds en de perspectieven van de groepen die betrokken zijn bij het onderzoek anderzijds. Met betrekking tot de historiografische moeilijkheden is het kader van de discussie meer dan tien jaar geleden op opmerkelijke wijze aangegeven door Martin Broszat in zijn «*Pleidooi voor een historisering van het nationaal socialisme*» in 1985 gepubliceerd in het tijdschrift MerKur ter gelegenheid van de herdenking van 8 mei 1945¹ en in de correspondentie die hij daaromtrent heeft gevoerd met S. Friedländer twee jaar later, in 1987².

Ik beschouw dit kleine corpus³ als fundamenteel want het toont de omvang van deze aporie, een aporie die nog bestaat en die, mijns inziens, zal blijven bestaan zolang als deze geschiedenis de onze blijft.

Hele stukken van deze ervaring lijken nog steeds weerstand te bieden aan elk conventioneel historisch verhaal⁴. Het «genoegen» of de «smaak» van het verhaal - om de formule van Broszat te gebruiken- stuit hier kennelijk op een niet te doorbreken impasse⁵.

Ik zou hier een terloopse opmerking willen maken -die ook gerechtvaardigd is als aansluiting op de opmerkingen die tijdens dit colloquium zijn geformuleerd door Mevrouw Gruson- met betrekking tot de Duitse historiografie. Ik meen dat die in een eerste fase (1945-eind jaren '50) toen zij in hoofdzaak werk was van conservatieve historici die in Duitsland zijn gebleven, ook al namen ze afstand van het regime -inderdaad gekenmerkt werd, ik zou willen zeggen, niet door fatalisme- als ik Mevrouw Gruson goed heb begrepen -maar door een soort «demonologie» vergezeld van een morele veroordeling die des te meer werd benadrukt omdat die het mogelijk maakte een diepergaande discussie over de Duitse verantwoordelijkheden, individueel en collectief, te vermijden. Er dient evenwel te worden opgemerkt dat tegelijkertijd Duitse emigranten -en niet de minsten- ons een reeks andere opmerkelijke bijdragen leverden die een heel ander licht op het nazisme wierpen met name het werk van F. Neumann, Borkenau, Pollock, Adorno, Arendt enz. Martin Broszat wijst deze bijdrage niet af, maar beschouwt die als de specifieke bijdrage van intellectuelen die behoren tot de «groep van de slachtoffers». Een aantal van deze werken heeft inderdaad aanmerkelijke invloed gehad op de Duitse historiografie die zich na 1960 heeft vernieuwd en werk van formaat heeft voortgebracht. Sinds die tijd zou het misplaatst zijn te menen dat het Duitse onderzoek het wezenlijke punt van de eigen Duitse verantwoordelijkheid voor ontstaan, vestiging en misdaden van het nationaal-socialistische regime uit de weg gaat. Ik geloof dat we op het actief van de Duitse geschiedschrijving sedert het einde van de jaren '60 twee opmerkelijke initiatieven dienen te boeken : enerzijds het verlaten van het politiek-ideologische standpunt als centraal element voor het begrijpen van het nationaal-socialisme en, in aansluiting daarop, het leggen van de nadruk op de sociale geschiedenis en de besluitvormingsstructuur van het Derde Rijk en anderzijds een vruchtbare kritiek van de Duitse «Sonderweg» die het mogelijk heeft gemaakt de verschillende fasen van de Duitse geschiedenis vòòr de opkomst van het nationaal-socialisme in een eigen historiciteit te plaatsen en dientengevolge in hoge mate de tot dan heersende tendens om de hele Duitse geschiedenis te beschouwen als een soort uitgebreide prehistorie van het nazisme te verzwakken⁶. Het eerste perspectief van analyse schept de mogelijkheid het vraagstuk van de verantwoordelijkheden in de sociale hiërarchie, van hoog tot laag, te belichten, terwijl het tweede perspectief het mogelijk maakt de continuïteit of het gebrek aan continuïteit in

de verschillende historische fasen, met inbegrip van de post-totalitaire⁷, vast te stellen.

Ik keer terug tot deze aporie inzake de grenzen van de historisering van het nationaal-socialisme. Deze aporie wekt te meer verbazing nu we vandaag de dag beschikken over een geweldig reservoir van mondelinge en vooral audiovisuele bronnen over de ervaring van de overlevenden en hun perceptie van de gebeurtenissen. Nooit waren de «archieven van het zwijgen» zo gevuld. Geen enkele gebeurtenis uit de hedendaagse geschiedenis heeft een dergelijke voorliefde van instellingen en verenigingen voor het verzamelen, bewaren en archiveren van getuigenissen in het leven geroepen. Toch schijnt deze indrukwekkende massa documenten de historici niet te interesseren. Zij beschouwen die hoogstens als een aanvullende bron voor de bestudering van de conventionele archieven of als materiaal voor de bestudering van voorstellingen. Wanneer men de ongeveer zeventig voorgestelde thema's van onderzoek voor de bestudering van de audiovisuele getuigenissen⁸ beziet, dringt de volgende constatering zich op : terwijl de psychologische, literaire, biografische, sociologische, antropologische, museologische, pedagogische, narratologische en semantische benadering ruim is vertegenwoordigd, schittert die van de geschiedenis -als wetenschap- door haar afwezigheid. Men zou zeggen dat de opvallende interdisciplinaire aanpak waartoe de aard van het verzamelde documentatiemateriaal ons dwingt, ophoudt bij de grenzen van de geschiedwetenschap. Dit is een vaststelling en een probleem dat nadere aandacht verdient. Twintig jaar geleden heeft de moeilijkheid deze bladzijde van de geschiedenis te aangaan, geleid tot een massieve intrede van de herinnering in openbare mening en media. Meer dan een objectief verschijnsel, verkreeg de herinnering het statuut van een hoogste waarde waarnaar de gruwelijke zwarte gaten van ons recente verleden moesten worden omvat, begrepen en beoordeeld. Men zag op dat ogenblik een buitengewone beweging tot «het injecteren van de herinnering in de geschiedenis». Maar de geschiedenis, aangeslagen, heeft zich sindsdien aan het werk gezet, de vertraging ingehaald en niet te verwaarlozen vooruitgang geboekt op de meeste gebieden die de herinnering krachtig had helpen blootleggen. Vandaag, meerdere indicaties bevestigen het, gaat de slinger van de pendule de andere kant op, we zien een ietwat wraakzuchtige terugkeer van de geschiedenis op gebieden waar de herinnering zich houdster en garant van de waarheid dacht. Een beweging in tegengestelde richting tekent

zich af, die van een versnelde historisering van de herinnering. Talrijke historici aarzelen niet meer openlijk te zeggen wat ze ongetwijfeld allang dachten, namelijk dat ze niet langer accepteren onder «streng toezicht» te staan bij de beoefening van hun wetenschap⁹.

Zij eisen onmiddellijke beëindiging van de heerschappij van de herinnering en overgang naar de geschiedenis. Het is geen angstig terugtrekken naar de linie van het oude positivisme -hoewel een dergelijke terugtocht niet geheel en al is uit te sluiten- maar het is zeker een defensief terugtrekken naar de beschermende sokkel van de nauwkeurigheid van de historicus die het hoofd dient te bieden aan dat wat men steeds meer aanduidt als de «misbruiken» en de «mistificaties» van de herinnering. In het beste geval en uit respect voor de slachtoffers zou het volgens sommige historici dienstig zijn een coëxistentie te verzekeren tussen enerzijds een wetenschappelijke perceptie die niets heeft uit te staan met de politiek-morele simplificaties, gedicteerd door de herinnering, en anderzijds de mythische herinnering van de slachtoffers die men als legitiem beschouwt mits die zich niet baseert op een grove simplificatie van historische feiten. De geritualiseerde mythische herinnering -als «historische theologie»¹⁰ aangeduid- kan, ten behoeve van de slachtoffers, slechts suggestieve beelden oproepen om een buiten-historische betekenis aan het gebeurde toe te kennen. Kort gezegd, elke eigen inbreng van de herinnering in het historisch begrip van het fenomeen wordt tot in het extreme geminimaliseerd of uitdrukkelijk afgewezen.

De epistemologische controverse die aan deze antinomie tussen geschiedenis en herinnering ten grondslag ligt, is bekend en voldoende gedocumenteerd om hierop in het kader van deze uiteenzetting niet te hoeven terugkomen¹¹.

Met betrekking tot wat ons hier bezig houdt, zou ik willen zeggen dat één van de gevolgen van deze in de gemeenschap van de historici steeds meer terrein winnende opvatting is dat wij worden opgesloten in het verlamdende dilemma van een onecht alternatief dat ons in zekere zin zou verplichten te kiezen tussen wetenschappelijke precisie en trouw aan de herinnering -trouw aan de mythische herinnering. Wij weten dat ondanks voorzorgsmaatregelen een bepaalde historiografie, met name in Frankrijk, dit dilemma niet heeft kunnen ontlopen¹². De zaak Aubrac en het proces Papon illustreren, met een reeks andere incidenten, niet alleen een groeiende malaise in de gemeenschap van de historici en bij

de getuigen, maar ook het begin van een nieuwe fase van spanningen, verstarring en nieuwe conflicten tussen herinnering en geschiedenis. Toch weten wij, en de historici weten het ook, dat de gebruikelijke waarborgen van wetenschappelijke precisie -niet alleen bij de geschiedenis maar in alle disciplines- nooit voldoende zijn geweest om ons te behoeden voor allerlei ontsporingen. Vele historiografische en hermeneutische controverses laten dit zien¹³.

We weten dat sinds een twintigtal jaren de geschiedenis het centrum is van dringende verlangens van politieke, ideologische, institutionele en juridische aard, alsmede van die van de media. De redenen hiervan zijn velerlei¹⁴. Opgezocht door talrijke hoofdrolspelers uit de burgerlijke maatschappij en de politiek, opgeroepen tot beantwoording van allerlei vragen -een situatie die haar prestige en meer middelen verschaft- verkeert de geschiedenis, zo komt het mij voor, in de onmogelijkheid om met de vereiste sereniteit een antwoord te geven op de complexe en netelige vraag van de koppeling tussen wetenschappelijke precisie, trouw aan de herinnering en eisen van de ethiek. In de huidige context kan zij dit alleen maar improviserend doen en dus met een bepaalde overhaasting om haar autonomie te bewaren. Het is ongetwijfeld aan de andere takken van de menswetenschappen, die minder -in ieder geval niet dringend- geconfronteerd worden met een dergelijke druk en dergelijke verlangens, als pioniers, deze complexe koppeling opnieuw te denken, want het is niet alleen de historische benadering die de herinnering kan kwetsen.

Het materiaal waarmee wij dienen te werken, de getuigenissen -met name de audiovisuele- is uitzonderlijk, niet alleen vanwege zijn specifieke inhoud, maar ook omdat de behandeling daarvan ligt op het kruispunt van deze drie dimensies van onze verhouding tot het gebeurde. Op zich dreigt de wetenschappelijke precisie, door haar natuurlijke neiging tot distanciëring, objectivering en specialisering, ons niet alleen tot buitenstaanders maar ook tot vreemden te maken ten aanzien van een extreme ervaring waaraan alleen het delen, door getuigenis en dialoog, de volle waarheid en menselijke betekenis teruggeeft. Van zijn kant dreigt de «plicht tot herinnering» op zichzelf ons te dwingen tot een knieval voor de herinnering die in het beste geval het zilverlies dat door de gebeurtenis teweeg is gebracht, voorkomt en in het slechtste geval de gedachte blokkeert ten overstaan van het ondenkbare en het onvoorstelbare. Tenslotte schept de ethische eis op zichzelf het risico de herinnering over te

leveren aan even zovele instrumentaliseringen als er opvattingen zijn omtrent de ethiek. De vraag is dus hoe onze benadering als koppeling van deze drie aspecten te denken. De *waarheid als deelgenootschap* vormt de as van de relatie die ten grondslag ligt aan het verzamelen van getuigenissen, met name de audiovisuele. Wij moeten dit 'contract van waarheid' tot de uiterste grenzen van onze analyses en interpretaties nakomen. We raken hier aan problemen van wetenschappelijke deontologie en ethiek die de complexe gang van onze werkzaamheden scherp moeten afbakenen. Deze reflectie die nog te doen staat, kan niet in abstracto geschieden.

Zij dient plaats te vinden in het kader van het onderzoek van het samengebrachte materiaal -materiaal van de herinnering, waaronder in de eerste plaats de audiovisuele getuigenissen.

Wij dienen te bewijzen dat dit materiaal het soort bronnen vertegenwoordigt dat ons documentatie kan verschaffen, zonder deze bronnen geweld aan te doen, over aspecten van het gebeurde die weerstand bieden aan historisering. Want de vraag blijft : kan men de stem en het gezicht van de overlevende teruggeven aan de geschiedenis ? Wat is het statuut van deze documentatie ? Meerdere interpretaties zijn mogelijk.

Ik ga in op drie daarvan :

- 1) Gaat het om materiaal dat ons documenteert over een *ervaring* ? Dit is wel zeker, maar in dat geval zouden een paar getuigenissen, de beste daarvan, voldoende zijn geweest. Maar waartoe kan dan de massa van de verzamelde audiovisuele getuigenissen dienen ?
- 2) Gaat het om een *normatief* «product» ? Het onderwijs ziet het in het algemeen op deze manier. Op dit terrein komt langzamerhand een bepaalde scepsis naar boven. In de «zwakke» betekenis leidt een dergelijke normativiteit uiteindelijk tot de herbevestiging van een triviale «antropologische» waarheid van het soort «In elke mens schuilt het allerbeste en het allerslechteste». Men kan zijn twijfels hebben over de doeltreffendheid van zo'n «pedagogische les». De mensheid had waarlijk geen behoefte aan deze verschrikking om tot deze waarheid te geraken. In de sterke betekenis zou een dergelijke normativiteit implicaties hebben van een omvang die de legitimiteit van de overdracht van deze herinnering problematisch

zou kunnen doen maken. De «les» van Auschwitz is in wezen een neerstorten in de afgrond, zij bevestigt een totaal verlies van vertrouwen in de wereld. Kan men de verantwoordelijkheid voor een dergelijke pedagogie op zich nemen ? Kan men opvoeden door het overdragen van een herinnering waarvan het epicentrum en de diepe betekenis worden gevormd door dit totale verlies van vertrouwen in de wereld ? Wat zouden daarvan de consequenties zijn voor jongeren die niet alleen de beschikbare kennis dienen te integreren maar ook de normen die het leven in gemeenschap vereist ?¹⁵

3) Tenslotte zou men de audiovisuele documentatie -en de getuigenissen in het algemeen- kunnen beschouwen als een *illustratie* van het begrip en de betekenis van het gebeuren die de daad van het getuigen in het leven roept. Dit spoor is tot nu toe maar weinig onderzocht. Ik geloof dat het juist dit *begrip* van het gebeurde (door de betrokkenen zelf) is dat aan de geschiedenis moet worden teruggegeven, voor zover het op zichzelf, met zijn vergissingen en zijn tegenstrijdigheden, rechtstreeks of zijdelings, er toe heeft bijgedragen aan het gebeurde gestalte te geven. Dit begrip te beschouwen als een «voorstelling» of als een reconstructie -wat de conventionele historicus pleegt te doen- betekent onszelf te beroven van een bron die noodzakelijk is voor het begrip van de gedragingen, de acties en de reacties van de betrokkenen als deelnemers aan de historische realiteit. Dit werk moet nog worden verricht, maar alleen daardoor kan, naar mijn mening, de herinnering ontsnappen aan de valstrik van rituele gesticulatie, commemoratieve vroomheid en instrumentalisering van identiteit.

De grenzen aan de historisering -en aan het historisch verhaal als drager daarvan- zijn uiteraard in de eerste plaats verbonden met het uitzonderlijke karakter van het gebeurde dat zich o.a. verzet tegen elke visualisering, een procédé dat niet-temin onmisbaar is voor het scheppen van een plastisch taalgebruik in de geschiedenis (verhaal)¹⁶. Maar deze grenzen hebben ook te maken met de aanwezigheid van de overlevenden die op de twee fronten weerstand bieden¹⁷ : enerzijds aan het terugbrengen van hun ervaring tot een simpele feitelijkheid (positieve versie van de geschiedenis) en anderzijds aan elke poging tot «normalisatie» van Auschwitz, d.w.z. aan elke poging die er op is gericht daaraan het statuut van een centrale categorie voor de percep-

tie en het begrip van deze periode te onthouden. Het hoogtepunt van de argumentatie voor een historisering van het nationaal-socialisme is juist gelegen in het betwisten van dit statuut voor Auschwitz als brandpunt voor de historische analyse en beoordeling van het Derde Rijk¹⁸.

Het onvermijdelijk verdwijnen van de getuigen zal deze tweeledige weerstand tegen de historisering serieus verzwakken en zal een nieuwe bres openen in de toch al gespannen verhouding tussen geschiedenis en herinnering. Zeker, de getuigen hebben er voor gezorgd voldoende materiaal achter te laten voor een nauwkeurige reflectie over de bijdrage van de getuigenis aan het verstaan van het gebeurde, maar hun afwezigheid als sprekende getuigenis van dat wat werd doorleefd, zal een leegte scheppen, een ontbreken van deze aanwezigheid, van dat woord, die tegenover ons stonden. Omdat zij er zijn en tegenover ons staan, kon hun geschiedenis in zekere zin *onze geschiedenis* worden. Door hen hebben wij een *existentieel verband* met het gebeurde gelegd. Hun aanwezigheid, hun gezicht, hun woord maakten ons op een bepaalde manier de tijdgenoten van een geschiedenis die wij niet hebben beleefd. Zolang zij er nog zijn, naast ons, bewonen wij samen, ieder met zijn eigen historiciteit, dezelfde wereld. Deze existentiële situatie heeft tot gevolg -dit is mijns inziens een fundamenteel probleem- enigermate de tendens onder controle te houden om het woord van de overlevende en de overlevende zelf tot object van de studie te maken, een tendens die eigen is aan de dialectiek van subject en object van kennis volgens de wetenschappelijke en academische normen van de menswetenschappen. Wanneer zij er fysiek niet meer zullen zijn, zal hun geschiedenis langzamerhand ophouden de onze te zijn om echt geschiedenis te worden. Onze reflectie zal dan niet meer worden gevoed door deze aanwezigheid die de gelijktijdigheid van de geleefde ervaring en het mogelijk delen daarin door de dialoog verzekerde. Door de dialoog bereikte hun ervaring de mensheid -mensheid waarvan zij geen deel mochten zijn. Natuurlijk, het audiovisuele materiaal dat wij hebben verzameld, vormt in dit verband de meest geschikte documentaire bron om deze leegte aan te vullen, maar volledig kan dit niet gebeuren. Het blijft alleen mogelijk, dank zij dit materiaal, hun herinnering te delen. In deze nieuwe context dreigt het subject, de herinnering, «object» van studie te worden. Deze *ontpersoonlijking* zal niet zonder gevolgen blijven voor onze verhouding tot het gebeuren. Zeker, de heuristische en interpretatieve remmingen waartoe de aanwezigheid van het

trauma leidde, zullen geleidelijk afnemen om uiteindelijk te verdwijnen, maar tegelijkertijd zullen de risico's van een toeëigening door specialisten, afgescheiden van het leven en dus losgemaakt van het gebeurde, toenemen.

In dit verband zien we nu al een voorbode van wat in de toekomst dreigt te gebeuren. Wij constateren vandaag bij veel overlevenden een toenemende ongerustheid over de wijze waarop wij het document -getuigenis dat zij ons in het kader van een 'overeenkomst van getuigenis'-, in hoge mate gekarakteriseerd door intersubjectiviteit, hebben toevertrouwd, zullen behandelen. Een aantal aarzelt niet meer blijkt te geven van de onaangename indruk dat zij zich herleid zien tot eenvoudige objecten van studie en hun «verklaringen» ontleed volgens methodes, regels en met doelstellingen die ver verwijderd zijn van hun aanvankelijke bedoelingen. Deze bedoelingen -zowel expliciet als impliciet- kennen wij heel goed en wij denken zelfs trouw te blijven aan de voorwaarden van de overeenkomst van getuigenis. Toch blijft het bezwaar van de kant van de getuigen bestaan en ik geloof dat het gewettigd en gegrond is en dat het al onze aandacht moet hebben én voor de vorm én voor de inhoud van ons onderzoek. Het is waar dat wanneer de resultaten van dit soort enquêtes in het proces van wetenschappelijke discussie en verspreiding komen, zij daardoor een bepaalde autonomie verkrijgen die in de praktijk in een niet gering aantal gevallen het gevoel van de getuigen kan raken. Dit is in het bijzonder waar voor de analyse en de behandeling van de audiovisuele getuigenissen waarbij het onmogelijk is om -zoals bij de literaire getuigenissen- de verteller te scheiden van zijn tekst. Hier is elke kritiek op een verhaal onmiddellijk kritiek op de getuige zelf¹⁹.

Kortom, de analyse en de interpretatie van hun getuigenissen kunnen hen in het ergste geval voorkomen als vijandig en in het gunstigste als een vreemd voorwerp dat kunstmatig op hun zorgen en hun verwachtingen is geënt. Dit betreft overigens niet alleen ons werk van interpretatie van de audiovisuele getuigenissen die zij ons toevertrouwen. Het gaat om een meer algemeen probleem dat raakt aan onze globale benadering van de herinnering als ondersteuning van kennis en als verhouding tot de geschiedenis. Als wij er niet in slagen een juist evenwicht te vinden tussen de eisen van wetenschappelijke precisie en die van de ethiek, kan het ergste op beide terreinen worden gevreesd ; enerzijds de overlevende opnieuw te traumatiseren door hem de ondergane

ontpersoonlijking te laten herbeleven en anderzijds, aan de kant van de onderzoeker, zijn rechtmatige heuristische belangen te frustreren door elke poging tot interpretatie te culpabiliseren.

Deze opmerking dient des te meer in overweging te worden genomen nu we ons op de drempel bevinden van een belangrijke verandering in de context van interpretatie, een voorzienbare en overigens wenselijke verandering. De onderzoekers die zich tot nu toe hebben gewaagd aan het delicate en moeilijke werk van analyse en interpretatie van de audiovisuele getuigenissen waren, in het algemeen, diegenen die actief en rechtstreeks betrokken waren bij het tot stand brengen van de getuigenis. Hoewel hun werk geenszins verstoken was van de zojuist genoemde dubbele spanning, waren zij niettemin beter uitgerust voor de confrontatie hiermee in zoverre zij, als interviewers, coproducenten waren van het verhaal en dus van de zingeving. Daardoor hadden zij een existentiële verhouding tot stand gebracht met het gebeurde en de betrokkenen en deze positie belette hen wetenschappelijk en psychologisch in één keer over te gaan van een kennisterrein in hoge mate beïnvloed door de herinnering naar dat van een soort «onthechte kennis»²⁰.

Wij bevinden ons nu op de grens van twee periodes. De eerste die ten einde loopt, was die van de verzameling van de getuigenissen. De tweede die aanvangt zal die zijn van de toepassing en de wetenschappelijke en pedagogische exploitatie van dit materiaal. De overgang van de ene periode naar de andere zal gekenmerkt worden door een betekenisvolle verandering van de context van interpretatie.

Degenen die in de komende jaren onderzoek zullen verrichten inzake de audiovisuele getuigenissen zullen, voor het grootste deel, vreemd zijn aan de totstandkoming van de getuigenissen en dientengevolge aan die van het verhaal en de zingeving. Hun positie zal bij uitstek netelig en vol gevaren zijn. In één van zijn brieven aan Martin Broszat maakt Saul Friedländer gewag van deze ongerustheid over de houding die binnen enkele jaren de leeftijdsgroep onderzoekers waarvan de existentiële verhouding met het gebeurde sterk zal zijn verzwakt of zelfs niet aanwezig, zal innemen : «Wat bepalend is, is de houding ingenomen ten opzichte van dezelfde periode door de leeftijdsgroepen die volgen op de onze. (.) Overschrijden de historici uit deze groepen de scheidingslijn tussen een existentieel bepaald perspectief en een onthecht wetenschappelijk standpunt ?»²¹.

Volgens Friedländer is dat voor velen van hen vandaag niet het geval, maar men dient voor de toekomst minder optimistisch te zijn en dit «niet om onder de invloed van een bewust verlangen de verschrikking van het verleden te verwerpen, maar omdat de menselijke geest, volgens een neiging die geen verband houdt met nationale omstandigheden, er de voorkeur aan geeft te blijven stilstaan bij wat normaal is eerder dan bij dat wat niet normaal is, bij wat begrijpelijk is eerder dan bij dat wat duister is, bij wat vergelijkbaar is eerder dan bij dat wat iedere vergelijking te boven gaat, bij wat te verdragen valt eerder dan bij dat wat onverdraaglijk is²². In navolging daarvan denk ik dat deze nieuwe context van interpretatie misschien wel rijk aan beloften is, maar ook veel risico's in zich draagt. Voor dat wat ons bezig houdt -het werken aan de getuigenissen, met name de audiovisuele - spreekt het vanzelf dat aan de kant van de «interpretatieve remmingen»-, deze generatie van onderzoekers beter geplaatst zal zijn dan wij om de sporen van de herinnering na te lopen, maar het voordeel van deze distantiëring kan ook een bron zijn van ontsporingen, zelfs van misbruik. En het meest verschrikkelijke misbruik zou zijn om *post mortem* de angst en de beklemming te bevestigen van al degenen die ons zo grootmoedig hun woord hebben toevertrouwd, te weten een nageslacht dat, ook al gaat het gekleed in de mantel van de wetenschap, in staat is hun een tweede dood aan te doen²³.

Noten

¹ Martin BROZAT, Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus, in Hermann GRAML en Karl-Dietmar HENKE (uitg.), *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte. Beiträge von Martin Broszat*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1987, blz. 159-173. Voor de Franse uitgave zie, Martin BROZAT, Plaidoyer pour une historisation du national-socialisme, in *Bulletin Trimestriel de la Fondation Auschwitz*, nr. 24, april-september 1990, blz. 27-42 (vertaald door Gérard Losson) - (hierna aangehaald als PL)

² M. BROZAT/S. FRIEDLÄNDER, Um die Historisierung des Nationalsozialismus. Ein Briefwechsel, in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 36/2 april 1988, blz. 339-372. Voor de Franse uitgave van deze correspondentie, zie M. BROZAT/S. FRIEDLÄNDER. De l'historisation du national-socialisme. Echange de lettres, in *Bulletin Trimestriel de la Fondation Auschwitz*, nr. 24. op. cit. blz. 43-86 (vertaald door Gérard Losson) - (voortaan aangehaald als correspondance).

³ Terloops wijzen wij er op dat dit pleidooi voorafgaat aan de vermaarde «*Historikerstreit*» en dat de correspondentie tussen M. Broszat en S. Friedländer, hoewel die later plaatsvond, gelukkig niet is beïnvloed door de ideologische vooronderstellingen en de sterk polemische accenten daarvan.

⁴ Het is waar dat in zijn laatste werk *l'Allemagne nazie et les Juifs* (uitg. Harper/Collins 1997, Franse uitgave, Parijs, Seuil, 1997, deel 1, 422 blz)

Saul FRIEDLÄNDER met veel vernuft een nieuwe verhaalvorm tracht te introduceren waarin documentaire geschiedenis en verhalen van betrokkenen, beschrijving van de context en begrip van de slachtoffers, historisch verhaal en openlijk commentaar van de historicus worden geïntegreerd. Deze poging, opmerkelijk door zijn teneur en zijn structuur, opent onbetwistbaar een nieuwe weg in de historiografie van de misdaden en de genocides van de nazi's.

⁵ Martin BROSZAT, PL, op. cit. blz 29. Hoewel hij, onder zekere voorwaarden, pleit voor een historisering van het nationaal-socialisme, geeft ook M. Broszat toe dat « *er in het nationaal-socialisme terreinen zullen blijven bestaan die ontsnappen aan de beeldende taal van de historicus* ». Brief van 4.12.'87 in correspondance op. cit. blz 75.

⁶ Voor een presentatie van de huidige historiografische tendensen in Duitsland, zie Pierre AYCOBERRY, *La société allemande sous le IIIe Reich, 1933-1945*, Ed. du Seuil, Parijs, 1998.

⁷ Uiteindelijk lijkt de Duitse historiografie beter weerstand te bieden aan de aanvallen van de «linguïstieke richting» die het spreken van de historicus gelijkstelt aan «vertelsels van een auteur» en hem derhalve elke aanspraak op objectiviteit en waarheid ontzegt -ook al is die maar voorlopig en met leemten. In dit perspectief onderscheidt het historisch geschrift zich in niets van elk ander literair geschrift en hebben de «feiten» slechts een taalkundig bestaan. Sedert lang onder invloed van het werk van Foucault, Certeau of Veyne, toont de Franse geschiedschrijving zich daarentegen meer gevoelig voor deze soort relativistische druk. Als men de grote lijnen van de ontwikkeling van de Franse geschiedschrijving sinds de school van de «Annales» beziet, kan men niets anders dan verbaasd zijn. Het ambitieuze samenbundelende project van een totale geschiedenis die praktisch alle takken van de menswetenschappen zou omvatten -en dit project gaf die school allure- is nog maar een vage en verre herinnering. De historicus is een soort mijnwerker geworden, hij graaft, hij boort om materiaal, rareiteiten, zoals men vaak zegt, naar de oppervlakte te brengen -behandeling en exploitatie daarvan vertrouwt hij toe aan aangrenzende disciplines (antropologie, taalkunde, literatuur, psychologie, enz.) Claude Lévi-Strauss heeft laatst een soortgelijke opmerking gemaakt over de huidige ontwikkeling van de antropologie waarvan het klassieke paradigma is verbrokeeld onder de invloed van een tweedelige, paradoxale terugkeer : die van een bepaald soort naturalisme en van een bepaalde filosofie van het subject. Sindsdien zoeken de zonder werk geraakte etnologen materiaal om zich mee bezig te houden bij de filosofie, de psychoanalyse of de literatuur, op het gevaar af hun discipline te laten wegzinken in een mengelmoot dat men bij gebrek aan een positieve definitie poststructuralisme of postmodernisme noemt (Claude LEVI-STRAUSS, Retours en arrière, in *Les temps modernes*, nr. 598, maart-april 1998, blz. 76)

⁸ *Cahier International/International Journal. Studies on the audio-visual testimony of victims of the Nazi crimes and genocides*, nr. 1, juni 1998, Een uitgave van het Studie- en Documentatiecentrum, Stichting Auschwitz, Brussel, blz. 181-183.

⁹ Pierre LABORIE, *Historiens sous haute surveillance*, in *Esprit*, januari 1994.

¹⁰ De uitdrukking is van M. BROSZAT (Correspondance op. cit. blz. 59).

¹¹ De bibliografie op dit punt is reeds omvangrijk. Ik moge verwijzen naar de door mij voorgestelde synthese : Yannis THANASSEKOS, *Positivismes historique et travail de mémoire. Les récits et les témoignages des survivants comme source historique*, in *AKTE I van het internationale colloquium «Histoire et mémoire des crimes et génocides nazis»*, Brussel 1992, in *Bulletin Trimestriel de la Fondation Auschwitz*, speciaal nummer 36 - 37, Brussel, september 1993, blz 19- 38.

¹² Men ziet de herinnering waarvan het doel «getrouwheid» zou zijn als een gegeven dat een heel andere baan volgt dan de geschiedenis waarvan het doel daarentegen de «waarheid» zou zijn. Zonder uitdrukkelijk te worden gesteld, is de tegenstrijdigheid tussen «getrouwheid» en «waarheid» latent. Neergezet als een geloof, wordt de herinnering wel noodzakelijk verklaard om ons behoren tot de wereld vast te stellen, maar de geschiedenis, als zoeken naar de waarheid, blijft noodzakelijkerwijs desacraliserend (zie François BEDARIDA, *La mémoire contre l'histoire*, in *Esprit*, juli 1993, blz. 7-13).

- ¹³ Ik zal hiervan drie voorbeelden geven. In weerwil van de formele aspecten en het academisch statuut van de deelnemers, waren vooronderstellingen en motieven van de vermaarde *Historikerstreit* grotendeels buitenwetenschappelijk. Bij die gelegenheid werd geen enkel werkelijk historisch probleem - in de zin van die tak van wetenschap- besproken, hoewel het geschil zich aandienende als bij uitstek van historische aard. Hetzelfde geldt voor het controverste debat over de «absolute eenmaligheid» van de Shoah en de deugdelijkheid van de historische vergelijkingen dienaangaande. De in dit verband aangevoerde «wetenschappelijke» argumenten verbergen ternauwernood de politiek-ideologische inzet - met name op het gebied van de identiteit- die daar naar voren komt en sedert een twintigtal jaren een uitzichtloze discussie onderhoudt. Tenslotte is in dit opzicht niets veelzeggender dan de beweringen van de negationisten die zich ook als wetenschappers beschouwen. De historici hebben niets beters gevonden dan om aan een apotheker, ex-negationist bovendien, het «wetenschappelijk» bewijs van het bestaan van de gaskamers in Auschwitz toe te vertrouwen.
- ¹⁴ Michael POLLAK, *Historisation des sciences sociales et sollicitation sociale de l'histoire*, in *Bulletin van het IHTP*, nr. 13, september 1993, L'histoire et ses concurrents : le tournant épistémologique des années soixante aux années quatre-vingt, *Ecrire l'histoire du temps présent*, CNRS, Histoire, Parijs 1993 ; Hermann RUDOLPH, *Imaginäre Fronten ?*, gepubliceerd in het culturele supplement van de *Süddeutsche Zeitung*, Zaterdag/Zondag 4-5 oktober 1986, nr. 228 (voor de Franse uitgave, zie *Fronts imaginaires ?* in *Bulletin Trimestriel de la Fondation Auschwitz* nr. 24 april-september 1990, blz. 87-96) ; Yannis THANASSEKOS, *Sociologie et histoire, d'un oracle à l'autre ?* in *Funzioni dei Centri di storia ebraica nella società contemporanea*, uitg. Fondazione Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea, Milaan 1998.
- ¹⁵ Voor een discussie van deze problematiek zie het daaraan gewijde dossier in het tijdschrift *Le débat*, nr. 96, september-oktober 1997, in het bijzonder het artikel van Emma SHNUR, *Pédagogiser la Shoah ?*, blz. 123-140 (zie ook Sophie Ernst-SHNUR, *A propos du livre Eduquer contre Auschwitz de J-F Forges*, in *Revue de la Shoah. Le monde juif*, nr. 163 mei-augustus 1998, blz. 227-234). Ik neem de vrijheid te verwijzen naar mijn artikel *Auschwitz als historisch feit, Auschwitz in de herinnering*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van de Auschwitz Stichting*, nr. 60 juli-september 1998, blz. 11-35.
- ¹⁶ De argumenten inzake de grenzen van de historisering van het nationaal-socialisme houden verband met de enorme moeilijkheden waarop al onze activiteiten -met inbegrip van die welke vallen onder de historische methode en het historisch begrip- stuiten om het gebeurde te benaderen, d.w.z. het terug te brengen tot de gewone categorieën van denken en analyse. Het herleiden van het onbekende tot het bekende, de methode waarmee elke wetenschap werkt, blijkt hier buitengewoon problematisch zoniet onbruikbaar vanwege de uitzonderlijkheid van het gebeurde. Rondom Auschwitz - in de paradigmatische betekenis van het woord- gebeurt alles alsof deze culminatie van onmenselijkheid het voorstellingsvermogen van de historici te boven gaat. Wat de feiten betreft, kan men er van uitgaan dat de loop van de gebeurtenissen vandaag grotendeels vaststaat, maar, paradoxaal genoeg, hoe verder men geraakt in de feitelijke kennis van de concrete historische processen, hoe meer lijkt het werkelijk raadsel van de nazi-criminaliteit zich aan ons begrip te onttrekken. De historicus van de *Endlösung* valt te vergelijken met de man uit de mythe van de grot die van de werkelijkheid slechts de schaduw en de weerkaatsing ziet. Het is mogelijk dat de politiek van de nazi's gericht op uitroeiing op basis van ras aan elke historisering ontsnapt wegens de fundamentelementen van ons historisch weten. De historicus is niet alleen gewapend met technieken en procedures tot homologatie van zijn beweringen, hij is ook schatplichtig aan een weten en een perspectief die rechtstreeks zijn verbonden met de oorsprong daarvan juist als weten. De geschiedenis als moderne discipline met wetenschappelijke pretentie -in die zin dat zij pretendeert geen «meningen» of «vertelsels van een auteur» te verkondigen, maar waarheden waarvan zij overigens het steeds voorlopige karakter en de leemten zeer goed kent- ontstaat in een ruimere culturele context waarin bepaalde categorieën

tot achtergrond van het denken en tot gedeelde waarden zijn verheven, als daar zijn de vrijheid en de autonomie van het subject, de orde van het mogelijke en het onmogelijke, van het denkbare en het ondenkbare, van het waarschijnlijke en het onwaarschijnlijke, van noodzaak en toeval, de uitsluiting van bovennatuurlijk ingrijpen in de loop van de gebeurtenissen enz. Welnu, zodra men de misdadigheid van de nazi's van binnenuit benadert, lijken alle categorieën die ten grondslag liggen en de veronderstellingen vormen voor ons historisch weten van onwaarde te worden. Ten overstaan van het gebeurde vertonen zowel het gezond verstand als de meest verfijnde theorieën waarover wij beschikken, scheuren. De rede weigert een dergelijk gebeuren voor mogelijk te houden. De getuigen hadden ons al gewaarschuwd : «*Normale mensen begrijpen niet dat alles mogelijk is*» (David Rousset). Ik geloof dat een werkelijke globale confrontatie met de inhoud van deze uiterste ervaring zou vereisen al onze kennis, al onze criteria, daarbij inbegrepen die voor de geldigheid van ons weten, al onze opvattingen en waarnemingen, al onze normen voor denken en handelen, om niet te spreken van onze oordelen en vooroordelen, te toetsen aan Auschwitz. Een dergelijke benadering is niet makkelijk. Zij vereist een soort cognitieve crisis in de zin van een Krisis van het denken waarover de kennisleer het heeft. In dat verband kan men Auschwitz als een cruciale toetssteen -methodologisch en epistemologisch- beschouwen voor het geheel van de richtingen op het gebied van de menswetenschappen, met name voor wat betreft de grenzen die zij tussen elkaar hebben menen te kunnen aanbrengen.

¹⁷ Over het algemeen staan de overlevenden perplex en soms vijandig tegenover elke omvorming van het «oorspronkelijke kader» van hun ervaring in een «getransformeerd kader» door technieken van vervreemding zoals de ludieke, de esthetische of de wetenschappelijke (om de termen van de sociologie van Goffman over te nemen -Erving GOFFMAN, *Les cadres de l'expérience*, Ed. de Minuit, Parijs, 1991)

¹⁸ M. BROSZAT/S. FRIEDLÄNDER, *Correspondance*, op. cit.

¹⁹ Lawrence LANGER, Holocaust Testimonies and Audience, in *Orim : A Jewish Journal at Yale*, deel 1. nr. 1, uitg. Spring 1986 ; James YOUNG, Les témoignages audiovisuels de l'Holocauste. Rendre à l'histoire les visages de la mémoire, in *Cahier International/International Journal. Studies on the audio-visual testimony of victims of the nazi crimes and genocides*, op. cit. blz. 83-102.

²⁰ M. BROSZAT/S. FRIEDLÄNDER, *Correspondance*, brief van 31.12.87, op. cit., blz. 80.

²¹ Idem.

²² Idem, blz. 85-86.

²³ Zeker, het valt te hopen dat onderzoekers in een toenemend aantal hun inspanningen, in een duidelijk interdisciplinair perspectief, zullen richten op het bestuderen van de herinnering aan de misdaden en de genocides van de nazi's. Het begrijpen van de XXe eeuw hangt daar voor een groot deel van af. Niettemin valt, gezien het «prestige» dat deze problematiek heeft verworven, ook in het universitaire programma, te hopen dat degenen die zich daarop werpen niet gedreven zullen worden door dezelfde belangen en berekeningen die eerder ten grondslag lagen aan de bekende bevestigingen rond een aantal beruchte experimenten die men betitelde als «verboden experimenten».

Het meisje van de foto

«Het waren lelijke sterren», zegt Nini, terwijl ze met haar hand over de foto strijkt. «Kijk, we liepen over de Keyserlei, ik en mijn zusje Ruth. Daar stond een fotograaf elke dag precies op die plek tegen betaling kiekjes te maken van de voorbijgangers. Hij had die foto nooit mogen trekken. We hadden allebei zo'n mooi lichtblauw jurkje aan, gecentreerd en met pofmouwtjes. Echt in de mode toen. Maar die vervloekte sterren !»

De bewuste foto van mevrouw Weinstein en haar zus waarop de gele ster de feestelijke jurkjes van beide meisjes ontsiert, kan symbool staan voor de gesmoorde onschuld. Het was geen toeval dat we juist deze foto kozen voor de cover van ons boek *Van binnen weent mijn hart*. In dit boek werden naast een historisch gedeelte van de Antwerpse historicus Jan De Volder, ook negen getuigenissen samengebracht, zowel van overlevenden van de shoa, als van twee «Rechtvaardigen der naties», Belgen die hun vrienden, klanten en burens hielpen onderduiken, op gevaar voor het eigen leven en dat van hun kinderen af.

Toen ik na de publicatie van het boek het «meisje van de foto» leerde kennen, vond ik het nodig ook haar verhaal een stem te geven. Nini Weinstein is er niet zeker van of haar verhaal wel de moeite is, omdat ze niets verschrikkelijks beleefd heeft. Toch heeft elk menselijk verhaal zijn waarde en is het altijd een steentje in de mozaïek van de geschiedenis. Het verhaal van Nini Weinstein is er geen over de gruwel van de concentratiekampen, noch over de honger of andere diepe ellende. Dit is gewoon het verhaal van een lichtblauw jurkje, voor altijd getekend door een gele ster. Bestempeld als 'anders', gebrandmerkt als vreemd, uitgesloten uit het vertrouwde 'wij'.

*Lieve Wouters is licentiate in de Germaanse filologie en journaliste. In haar licentiaatsverhandeling onderzocht ze de houding van de Antwerpse krant *De Dag* t.o.v. de joden in de jaren dertig. Onlangs publiceerde ze met Jan De Volder *Van binnen weent mijn hart. De vervolging van de Antwerpse joden* bij de *Standaard Uitgeverij*.

«Ik weet het alleen maar van horen zeggen : mijn grootouders kwamen uit Polen. Uit het stadje Kosenice. Dat hebben familieleden en vrienden mij verteld enkele jaren na de oorlog, toen ik rond mijn zestiende interesse begon te krijgen voor de stamboom van mijn familie. Veel wist ik niet over onze familiegeschiedenis, want moeder was na een slepende ziekte kort na de oorlog gestorven.»

«Ikzelf ben in Berchem (Antwerpen) geboren op 7 september 1929. Drie jaar na mij kwam er nog een meisje, Ruth. We leefde tamelijk welgesteld, we hadden niets te kort. Vader werkte als diamantkliever. Mijn zus en ik beleefden mooie en onbezorgde jeugdjaren. We liepen onze lagere school in het privéschooltje Bosket in de Charlottalei. We moesten daar een uniform dragen. Het was een heel sjieke school, heel katholiek ook. Maar er zaten veel joodse meisjes. Ik heb nooit iets van antisemitische beledigingen of agressie tegenover ons gemerkt. Of ja, toch. Die ene keer, toen die dochter van een boekhandelaar, Louise, mij de huid vol schold. «Jodin !», riep ze luid over de speelplaats. Daar werd ik woest van. De juf moest tussenkomen want wij trokken elkaar de haren uit en wilden niet meer loslaten.»

«Ik herinner me nog heel goed dat moment waarop we de ster moesten beginnen dragen. Het was één van de verordeningen van de nazi's die mij het meest is bijgebleven en die de meeste indruk op mij gemaakt heeft. Ik vond die ster verschrikkelijk lelijk. Ik haatte ze. Misschien was ik wel een ijdelruitje, ik kleepte me als kind al graag mooi aan en bekeek mezelf soms lang in de spiegel. Die ster op mijn lichtblauwe jurk was me echt een doorn in het oog. Het was ergens in juli '42, toen moeder me naar buiten stuurde voor boodschappen. Met de ster op mijn jasje stapte ik door de Provinciestraat, en daar de kaaswinkel binnen tegenover Kleinblatt. Terwijl ik stond aan te schuiven, keek ik door het uitstalraam naar buiten. Vlak voor mijn ogen kwam een vrachtwagen tot stilstand. Er sprongen een paar mannen af die lukraak mensen van straat plukten om ze vervolgens de vrachtwagen in te duwen. In het midden van de winkel barstte ik in snikken uit. De winkelier moet wel naar opgekeken hebben, maar de vrouw die naast mij in de rij stond, vroeg me zachtjes waar ik woonde. Ze prutste zelfverzekerd de ster van mijn jasje en bracht me naar huis.»

«Toen vader alles in gereedheid gebracht had om mij ergens te laten onderduiken, pakte ik in een reflex enkele foto's bij-

een en stak ze in een envelop. Zo heb ik ze meegenomen naar Hove, waar vader mij heenbracht, enkele dagen voor we met het hele gezin naar de Ardennen zouden vluchten. In Hove kende mijn vader een cafébaas, meneer Versmissen. Het was een heel vriendelijke mens, maar 's nachts voelde ik mij verschrikkelijk eenzaam. Terwijl ik klaarwakker naar het plafond lag te staren, hoorde ik in de verte de vrachtwagens af en aan rijden. Ik dacht dat het die vrachtwagens vol mensen waren, die ik gezien had in de Provinciestraat. Vrouwen, mannen en kinderen, ouderen van dagen en kleine baby's. Ik hoorde de vrachtwagens af en aan rijden. Ze zaten allemaal vol. Ik had er geen benul van waar ze heenreden, maar het geluid van het voorbijrijzen klonk me toen heel onheilspellend in de oren en ik was bang.»

«Na enkele dagen kwam vader mij weer halen. Nu ging de reis naar Rochefort in de Belgische Ardennen, onze nieuwe verblijfplaats. We doken onder bij de familie Gaspard : Lucie, Albert en hun dochter Huguette. Toen we er eenmaal aangekomen waren, verstopte ik de foto's die ik van thuis had meegenomen in de kelder. Daar bleven ze tot op het einde van de oorlog in de envelop bewaard.»

«Mijn vader wist van aanpakken. Toen we nog op de Belgiëlei woonden, had hij dat al eens bewezen. Het was het jaar '42 en we kwamen al niet veel meer buiten. Maar op een dag was vader met Ruth naar Brussel gegaan, met de ster op hun jas. Die verordening was nog maar net van kracht en we hadden de draagwijdte er nog niet van begrepen. Door het venster zag ik hen 's avonds terugkeren, vergezeld van een SS'er. Ze kwamen samen binnen. Stel u onze paniek voor. Maar vader suste mijn moeder : «Maak u niet ongerust.» Toen de SS'er hem en Ruth op de trein arresteerde, heeft vader zichzelf wonderwel onder controle weten te houden. Hij had op de SS'er ingesproken totdat die had toegestaan dat Ruth eerst thuis werd afgezet. Ik zag de twee mannen zachtjes praten en later dacht ik dat vader hem iets toestak. Het moeten diamanten of een ring of zo geweest zijn. De nazi liet ons in ieder geval met rust. We hebben hem nooit weergezien.»

«In Rochefort zaten we veilig. Niemand stoorde zich aan ons, niemand scheen ons op te merken. Het was soms moeilijk om te leren omgaan met de anonimiteit waarin we moesten leven. Zeker als jong meisje. Ik wilde mij ontplooien, maar voelde mij als een opgesloten vogeltje.

Ondanks de anonimiteit, voelde ik mij toch beschermd. Ik wist dat het verzet heel actief was in Rochefort. De verzetslui controleerden de post en onderschepten verklikkingsbrieven en instructies uit Berlijn. Een paar keer kwamen ze ons verwittigen en raadden ze ons aan in de bossen te gaan schuilen tot de kust weer veilig was. Eén keer werden we voor een maand naar Bouillon overgebracht. Dat was in '43. Het verzet zorgde ook voor mijn zusje Ruth, of Renée, zoals ze toen heette. Ze was heel ziekelijk. Regelmatig werd ze naar het ziekenhuis van de *zusterkes* gebracht om goed te eten en op krachten te komen.»

De zusters hadden ook een school. Daar gingen mijn zus en ik heen. Ik herinner me nog dat ik het regelmatig aan de stok had met de zuster die ons catechese gaf. Soeur Germaine heette ze. Te pas en te onpas benadrukte ze dat de joden Jezus gekruisigd hadden. Terwijl ze dat zei, keek ze tersluiks naar mij. Ik begon dat stilaan beu te worden. Ostentatief keek ik naar buiten en toonde complete desinteresse. «Nini Bairné !», snerpde het door de klas : «Je volgt weer niet !» Ik veinsde doofstomheid. «Als het je niet interesseert, mag je buiten gaan staan !» Ik ging naar buiten, maar bleef niet lang in de gang staan. Ik vervolgde gewoon mijn weg naar huis. Eens thuis, zette ik het op een wenen. In horten en stoten vertelde ik moeder waarom ik weggestuurd was. 's Avonds kwam mijn vriendin Jeanette langs met het bericht van *Soeur Supérieure* dat ik mijn verontschuldigen moest komen aanbieden. «Nooit !», antwoordde ik kort en krachtig. Maar ik moest wel. Zuster overste had ik wel graag. Ze was heel lief. Ik klopte aan op de deur van haar kamertje en legde haar eenvoudig uit dat ik het geplaag van zuster catechese beu was. Al bleef ze erbij dat ik mijn verontschuldigen aan soeur Germaine moest aanbieden, ik heb daarna nooit meer last gehad van pesterijen tijdens de catecheseles.»

Alsof ze zich ook nu moet verontschuldigen, zegt Nini me : «Voilà, dat is alles wat ik heb meegemaakt. We zijn de oorlog eigenlijk veilig doorgekomen, dankzij de familie Gaspard. Ik heb hen opgegeven voor de «Rechtvaardigen onder de volkeren» en ze hebben die medaille verdiend.» En ongelovig vraagt ze : «Kan je nu wat met mijn verhaal doen ?»

Elk getuigenis genereert nieuwe getuigen. Zo zei Elie Wiesel : «Wie luistert naar een getuige, wordt zelf een getuige.» Sylvain Brachfeld wijdde een heel boek aan de

ondergedoken kinderen (in : *Ze hebben het overleefd*, 1997). De geschiedenis van de geredden opent ons op een brede waaier van mensen die daadwerkelijke solidariteit betoonden in hels moeilijke omstandigheden. Een belangrijke les voor onze dagen, waarin de vreemdelingenhaat op vele plaatsen in Europa opnieuw de kop opsteekt. Nochtans moet het accent op de solidariteit ons geenszins blind maken voor de duivelse kwaadaardigheid van het nazisme, dat in ons land wel degelijk bij veel, té veel mensen al te gemakkelijk zijn ingang had gevonden. En dit niet in het minst in Antwerpen, zoals de Leuvense historicus Lieven Saerens in zijn zeer recente doctoraatsverhandeling *Vreemdelingen in een wereldstad* stelt. Maar ook deze stad mag zich toch beroepen op burgers met het hart op de juiste plaats. Onder meer SP-senator Fred Erdman vond hier een veilig onderduikadres. Verder wensten alle joodse geïnterviewden uit het boek *Van binnen weent mijn hart*, en vele andere joodse kennissen die ik over dit onderwerp sprak, te benadrukken dat zij Antwerpen voor de oorlog hebben ervaren als een gastvrije stad. Voor velen onder hen is het hun geboortestad, waaraan zij gehecht zijn. Elke Antwerpenaar zijn gezonde dosis sjovinisme. Maar tevens drukten zij even duidelijk de hoop uit, dat de stad zijn faam als open en tolerante metropool in de toekomst zou mogen behouden.

Kwaad uit gehoorzaamheid of overtuiging. Adolf Eichmann, zijn proces, en hun interpretatie.¹

«Nationaal-socialisme is het weigeren aan een dorstige van een glas water, als het verschaffen daarvan niet de minste moeite kost ; of het voeren van een paard met lekkere klontjes, als de hongerige gevangenen daarbij staan te watertanden ; of ostentatief een appeltje schillen en oppeuzelen op een appèlterrein voor het front van uitgeteerde vrouwen en kinderen, en de schillen en het klokhuis dan in de zak steken, om hen zelfs deze straks niet te gunnen. Zulke relatief ‘onschuldige’ feiten heeft iedereen iedere dag in ieder kamp meegeemaakt. Hiermee, of misschien nog eerder, begint het. Het eindigt met een onverzadigbare honger naar lijken. Die honger is ons vertoond.» (Herzberg, 131)

* Gie van den Berghe is doctor in de ethiek en historicus, met als specialisatie de studie van de nazikampen. Daarover publiceerde hij talloze wetenschappelijke en vulgariserende artikels en de volgende wetenschappelijke boeken : *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van de nazi-kampen en buitenstaanders* (Antwerpen, 1987) ; *De uitbuiting van de Holocaust* (Antwerpen, 1990) ; *Getuigen. Een case-study over ego-documenten (Belgische bibliografie over de nazi-kampen)* (Brussel, 1995) ; *De zot van Rekem & Gott mit uns* (Antwerpen, 1995) ; *Au camp de Flossenbürg - 1945. Témoignage de Léon Calembert* (Bruxelles, 1996) en *Flossenbürg, een vergeten concentratiekamp* (Brussel, 1999).

De beelden van Eichmanns proces in Jeruzalem in 1961, die ik als adolescent op het televisiejournaal zag, zijn me altijd bijgebleven. De man die werd afgeschilderd als een monster en verantwoordelijk heette te zijn voor de dood van miljoenen, zag er zonder uniform en in zijn kooi van kogelvrij glas bijzonder onbeduidend uit. Hij kwam onverschillig en afstandelijk over ; alleen zenuwtrekken verraadden hem. Tot de verbeelding sprak ook, dat deze ‘beul van een volk’ door Israëli’s uit Argentinië was ontvoerd om voor het aan-

schijn van de hele wereld door de nazaten van zijn slachtoffers berecht te worden. Toen ik als volwassene en geschiedkundige meer aan de weet kwam over Adolf Eichmann (°1906) en zijn proces², werd een en ander genuanceerd, maar de behoefte aan meer beelden is gebleven. Dankzij verwoed speurwerk van Rony Brauman (°Jeruzalem, 1950) en Eyal Sivan (°Haïfa, 1964), twee in Frankrijk levende Israëli's, zijn die beelden er nu. Brauman en Sivan hebben 350 van de in totaal 500 uur videobeelden die tijdens het proces werden opgenomen, opgespoord en gerestaureerd.

Eichmanns proces werd voor het nageslacht op video vastgelegd op initiatief van de Israëliëse regering. In de gerechtszaal werden vier vaste videocamera's opgesteld, verborgen achter valse wanden om de procesgang niet te verstoren. Elke dag werd er een samenvatting van ongeveer één uur gemaakt voor televisieredacties over de hele wereld. Toen het proces voorbij was, heerste er onzekerheid over wie nu de rechten op de beelden had. Uiteindelijk ging de anderhalve ton videobanden naar New York. Pas bij de vijftiende verjaardag van het proces betoonde iemand er interesse voor. Dankzij een gift van een lid van de Amerikaans-joodse gemeenschap konden de banden teruggestuurd worden naar Israël om er opgenomen te worden in de staatsarchieven. Kort nadien werd het *Steven Spielberg Jewish Film Archives* opgericht, met als doel alle audiovisuele materiaal over het hedendaagse jodendom samen te brengen. De banden kwamen op een of andere manier in dit aan de Hebreeuwse universiteit van Jeruzalem gevestigde archief terecht. Eind jaren zeventig werd daaruit een vrij willekeurige selectie van een zeventigtal uur dramatische en sensationele beelden gemaakt. Daaruit werd geput voor de media. De rest van het beeldmateriaal werd verwaarloosd en geraakte in vergetelheid. Het kostte Brauman en Sivan heel wat moeite om het daaraan te ontrukken.

Aan de hand van het teruggevonden beeldmateriaal hebben Brauman en Sivan een twee uur durende speelfilm, *Un spécialiste*, gemaakt. Daarin borstelen ze een portret van bureauoordenaar Eichmann. In voorstellingsteksten en in het boek dat de film begeleidt, *Eloge de la désobéissance* zetten ze uiteen dat de film een politiek essay is over gehoorzaamheid en verantwoordelijkheid, geïnspireerd op Hannah Arendts³ analyse van Eichmann, als de verpersoonlijking van de banaliteit van het kwaad. Ze hebben het over een denkoefening op het scherm, bedoeld om de aanwezigheid van het 'geval Eichmann' in onze directe

omgeving aan te tonen, te waarschuwen voor de verwoestingen die gedachteloze gehoorzaamheid kan aanrichten. Onvoorwaardelijke onderwerping aan een autoriteit, niet langer zelfstandig nadenken, het geweten in slaap sussen : dat is voor hen de banaliteit van het kwaad.

Anders dan in de film, die uitsluitend gebaseerd is op beelden van Eichmanns proces, leveren ze in hun boek bijzonder felle kritiek op het politieke beleid van Israël en de politieke exploitatie van de Shoah. Gehoorzaamheid die tot wreedheden tegen anderen leidt is geen typisch Duits fenomeen, maar komt ook voor in het land dat zich te pas en te onpas op zijn slachtofferstatus beroept. Het boek is gegroeid toen de film bijna af was, als reactie op de tegenwerking die Brauman en Sivan hadden ondervonden. Niet iedereen bleek gediend van hun klinische benadering, waarin niet het leed maar het kwaad wordt belicht, niet de slachtoffers maar een dader, die daarenboven als een normaal mens overkomt. Daarom wilden ze hun bedoeling duidelijker maken, klaagden ze de politiek-ideologische instrumentalisering van de herinnering aan de Shoah aan. Maar hun film wilden ze niet op dezelfde wijze opsluiten, niet al te zeer verjoodsen. Hij moet onafhankelijk van jodenuitroeijing en Israël geïnterpreteerd kunnen worden, als een bezinning op de moderniteit (Van den Berghe, 1999).

De film begint met een uittreksel uit de openingsrede van de openbare aanklager die Eichmann «de vernietiger van een volk, de vijand van de mensheid, een beest» noemt. Daarop zien we Eichmann die achteloos zijn brillen zit te poetsen en het stof van zijn 'bureau' afneemt. Dan volgen beelden van een verontwaardigd publiek, iemand wordt uit de zaal verwijderd. De hele film door wisselen getuigen en Eichmann elkaar af, ondervraagd door de procureur, de rechters of zijn advocaat. Een opeenvolging van indringende verhoren en dovemansgesprekken. Duidelijk wordt, dat de rechters en het openbaar ministerie een verschillend doel nastreven ; dat de beklagde in een totaal andere denkwereld leeft. De aandrang waarmee de aanklager getuigen confronteert met de vraag waarom ze zich niet verzet hebben, werkt de voorzitter van het hof danig op de zenuwen. Eichmann begrijpt meer dan eens niet wat met de vragen bedoeld wordt, procureur en rechters vatten niet altijd wat Eichmann antwoordt.

In antwoord op de vraag of hij zich bewust was van het joodse leed, beroept Eichmann er zich op hun lot tijdens het

transport verbeterd te hebben. Wat er na de treinreis met de gedeporteerden gebeurde, was zijn verantwoordelijkheid niet. Hij stond alleen in voor ‘transporttechnische aangelegenheden’ : registratie, concentratie en deportatie. Het leed ontgaat hem. Waarom zou je in treinen voorzien op 700 personen er geen 1000 persen ? Het ging tenslotte niet om zwaar bepakte militairen, de bagage van de gedeporteerden werd in extra goederenwagons geladen ! Uiteraard hing er een grafiek van het aantal gedeporteerden aan de muur van zijn kantoor, hij moest toch maandelijks rapport opmaken ? Eichmanns verhullend *Amtdeutsch* valt op : evacuatie voor deportatie, *lösungsmöglichkeiten* voor moordmethodes. Die werden op de Wannseeconferentie besproken, met Eichmann in een ondergeschikte rol ; hij stelde het protocol op. Achteraf mocht hij een cognacje meedrinken. Nazi-bonzen spraken toen in onverhulde termen over de uitroeiing, hij niet. Het ontgaat hem waarom het hof per se wil weten of er toen ook over vergassing gesproken werd. Hij antwoordt ontkennend. Daarop laat de openbare aanklager een passage horen uit het lange politieverhoor dat voor het proces werd afgenomen. Op de linkerarm van de politieman die de bandopnemer aanzet, is een getatoeëerd Auschwitznummer te zien.

Het is een indrukwekkende film, vol sterke beelden en dramatische spanning. De bureaucratische houding, gedrag en denken van Eichmann verbijsteren. Met de grootste zorg legt hij pen en papier klaar, neemt nota, organiseert paperassen en verdediging. Onwillekeurig duid je zijn vaak expressieve gelaatsuitdrukkingen, de scherp-schuine streep van zijn mond met de nerveuze trek errond, zijn gefronste voorhoofd, in het licht van zijn misdaad : minachting, cynisme, grijnslach. Het kost moeite je te realiseren dat de film een collage is, het resultaat van verwoed knip- en plakwerk. Eichmann nam het stof niet af terwijl de aanklager zijn onmenselijke daden beschreef, hij speelde niet met zijn stylo toen getuigd werd over de kinderen die naar Auschwitz werden gedeporteerd. Maar het blijft een sterk beeld : Eichmann, *Schreibtischtäter*, spelend met zijn moordwapen.

Wie alleen de film ziet, krijgt een vertekend beeld van het proces en waarschijnlijk ook van Eichmann. Het is, zoals de ondertitel aangeeft, een portret van een modern crimineel, niet van Eichmanns proces. Daardoor komen veel aspecten niet aan bod of worden onvoldoende belicht. Wie niet goed thuis is in de geschiedenis van de *Endlösung* zal een en ander

niet goed kunnen duiden. Neem het hoofdstuk over het eerste kindertransport uit Frankrijk naar Auschwitz. Het begint met een tijdsaanduiding, 14 juli 1961. Overlevende Georges Wellers getuigt over zelfdodingen in het doorgangskamp Drancy. De procureur vestigt de aandacht op een document waarin Eichmann bij hoogdringendheid vraagt of en hoe de wegvoering van de kinderen moet worden georganiseerd. Daarop volgt een woordenwisseling over de betekenis van de afkorting R.F., 'République Française' of 'Reichsführer' ? Eichmann, vervolgt de aanklager, beslist dat van zodra mogelijk de *Kindertransporte können rollen*. Wie goed oplet, ziet dat Eichmann een briefje laat bezorgen aan zijn verdediger. Getuige Wellers beschrijft de toestand van de opgepakte kinderen, bevestigt dat geen van hen nog leefde toen hij in Auschwitz arriveerde. Eichmann reageert (in werkelijkheid deed hij dat pas anderhalve maand later) : de Franse politie had ook joodse kinderen aangehouden, Parijs vroeg hem wat ze er moesten mee aanvangen. Na raadpleging van zijn oversten liet hij Parijs elf dagen later weten, dat de kinderen gedeporteerd mochten worden. De Franse documenten bewijzen, zegt Eichmann, zijn *Uebermittlungsstelle*, hij gaf slechts bevelen door.

Op het proces besteedde men geen aandacht aan Eichmanns bewering dat het initiatief om tijdens de razzia van 16-17 juli 1942 ook kinderen op te pakken van de Fransen kwam, dat zij op deportatie aandrongen. Eichmann stond terecht, niet Vichy-Frankrijk (in die tijd was dat overigens nog een zwarte vlek in de geschiedschrijving). Maar dat betekent niet dat een en ander toen niet geweten was. Hannah Arendt stipt in haar reportage van het proces (waar de filmmakers zich op baseren) aan, dat de Fransen zelf hadden «voorgesteld ook de kinderen beneden de zestien te deporteren, wat betekende dat deze hele miserabele historie dus niet eens het gevolg was van 'orders van hogerhand', maar het resultaat van een regeling tussen Frankrijk en Duitsland, getroffen op het hoogste niveau» (Arendt, 170).

Geschiedkundig onderzoek heeft aangetoond dat de nazi's in juli 1942 voorlopig alleen volwassen, arbeidsbekwame joden uit Frankrijk wilden deporteren. Begin juli besloot de collaborerende Franse overheid haar medewerking te verlenen, in de (ijdele) hoop op die manier joden met de Franse nationaliteit te sparen. Op 16 juli begon een reusachtige klopjacht in de Parijse agglomeratie, uitgevoerd door duizenden Franse politieagenten. In twee dagen tijd

werden 13.152 joden opgepakt, waaronder 4.115 kinderen. Joden met kinderen onder de zestien werden in de Parijse winterveldroom (Vel d'Hiv) ondergebracht. De anderen gingen naar het verzamelkamp Drancy. De Vichy-regering wou niet met de zorg voor duizenden achterblijvende kinderen opgezadeld worden. Nog voor de razzia plaatsgreep had ze erop aangedrongen ook de kinderen te deporteren. In afwachting van het Duitse antwoord werden alvast de vijfduizend volwassen joden uit Drancy weggevoerd. Iets later volgden ook de andere volwassenen, ze werden van hun kinderen losgerukt. Midden augustus stemden de nazi's met het Franse verzoek in. Op 17 augustus vertrok het eerste van zeven kinderkonvoeien (Klarsfeld, 1993, 289-291 ; Klarsfeld, 1995, 1574-1598).

Brauman en Sivan alluderen alleen maar op de Franse verantwoordelijkheid : de klap met 14 juli 1961 erop, de Franse nationale feestdag⁴ ; de begripsverwarring rond R.F., de afkorting voor *Reichsführer-SS*, de functie van Heinrich Himmler. In de film heeft Eichmann het wel over de Franse verantwoordelijkheid, maar hoe geloofwaardig is wat hij zegt voor de gemiddelde toeschouwer ? Ook in hun boek verduidelijken de makers de passage niet. Integendeel, ze halen ze aan om aan te tonen dat er geen risico bestaat dat wie de film gaat zien, sympathie zou gaan voelen voor Eichmann ; de gruwel wordt genoegzaam ingevuld door getuigen als Georges Wellers (Brauman en Sivan, 99).⁵

Banaliteit van het kwaad

In *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*⁶ omschrijft Arendt niet precies wat ze met 'banaliteit van het kwaad' bedoelt. Dat ligt waarschijnlijk aan het feit dat het boek de bundeling is van ter plekke geschreven verslagen die in vijf afleveringen in het Amerikaanse tijdschrift *The New Yorker* waren verschenen. In die verslagen worstelt Arendt met het kwaad waarmee ze geconfronteerd wordt, probeert ze het gaandeweg almaar nauwkeuriger te omschrijven. Wie het boek leest, beleeft die worsteling opnieuw, moet actief met de auteur meedenken.⁷ De term banaliteit kwam oorspronkelijk alleen in de slotzin van haar boek voor. In een later toegevoegde inleiding stelt Arendt dat «de mogelijke banaliteit van het kwaad slechts op het vlak der feitelijkheid ter sprake komt, als een verschijnsel dat onmogelijk in zijn geheel kan worden overzien». Ze beseftte wel «dat de titel van het boek een twistpunt kon worden» (Arendt, 12). Begin jaren zeventig, toen de felle

polemiek rond haar boek (zie hieronder) wat was geluwd, zei ze in een televisie-interview dat het haar speet dat ze het boek de ondertitel 'de banaliteit van het kwaad' had meegegeven (Elon, 29). En inderdaad, de paradoxale slagzin is niet bepaald gelukkig gekozen. Banaliteit is een te ruim begrip, vatbaar voor verschillende interpretaties en dat heeft tot veel misverstanden geleid.

Zoals veel verslaggevers kwam Arendt onder de indruk van de normaliteit van Eichmann.⁸ Geen indrukwekkend of geslepen misdadiger, maar iemand die door niets anders bezielde was geweest dan «een ongewone ijver om alles te doen wat bevorderlijk kon zijn voor zijn carrière». Hij had er «nooit bij stilgestaan wat hij eigenlijk deed». Niet dat hij dom was, hij «heeft heel goed geweten waar het om ging». Maar het was pure gedachteloosheid, onvermogen tot denken, die hem ertoe voorbestemde een van de grootste misdadigers van zijn tijd te worden. Een demonische kant viel er bij hem niet te ontdekken. Dat moge «'banaal' zijn of zelfs komisch, 'gewoon' is het daarom allerminst» (Arendt, 12). Veel verslaggevers waren naar Jeruzalem vertrokken met de verwachting dat zo'n monsterachtige misdaad alleen door een monster begaan kon zijn.⁹ Ze verloren uit het oog dat «de meeste tirannen en seriemoordenaars er zielig en gewoon uitzien, als ze eenmaal van hun macht zijn beroofd» (Elos, 26). Trek hem zijn «uniform uit, neem hem zijn pet af, en gij houdt een armzalige stumper over», schreef Abel Herzberg (p. 10) die het proces voor *De Volkskrant* versloeg.

Arendt had moeite om het individu Eichmann au sérieux te nemen, hij was «duidelijk geen monster, eerder een clown in een glazen kooi». Haar argumentatie is zwak : Eichmann is niet de hele tijd consequent en spreekt zichzelf soms tegen. Volgens haar kon je hem alleen maar serieus nemen als je «er de voorkeur aan gaf het dilemma tussen de onuitsprekelijke ontzetting over zijn daden en de onloochenbare lachwekkendheid van de dader zelf uit de weg te gaan en hem als een sluwe, berekenende leugenaar te beschouwen - wat hij ten duidelijkste niet was» (Arendt, 68-70).

Arendt noemt Eichmann een opschepper die zich alleen in clichés kon uitdrukken, iemand «met echt wel beperkte geestesgaven». Hij kon niet denken, waarmee Arendt bedoelt dat hij «hoegenaamd niet in staat was iets vanuit andermans oogpunt te bekijken» (Arendt, 61-65, 144-146). Hij kon zich met andere woorden totaal niet inleven in zijn slachtoffers. Mede daardoor achtte hij zich '*im Sinne der Anklage*

nicht schuldig'. Arendt gelooft dat hij nooit uit laaghartige motieven gehandeld heeft ; integendeel, hij heeft altijd zijn plicht gedaan, «zonder pathologische jodenhaat, fanatiek anti-semitisme of bijzondere ideologische geïndoctrineerdheid». Alleen ongehoorzaamheid kon hem een slecht geweten bezorgen. Hij heeft «uitsluitend op bevel gehandeld» maar, anders dan hij dacht, ontsloeg hem dat geenszins van verantwoordelijkheid (ibid, 13-16, 44, 153, 241).

Dat Eichmann geen monster was, maar een van de vele «angstig en beangstigend normale mensen» noemt ze «veel schrikwekkender dan alle gruwelen te zamen, want [dat impliceert] dat dit nieuwe type misdadiger, dat met recht *hostis humani generis* genoemd mag worden, handelt onder omstandigheden die het hem nagenoeg onmogelijk maken te beseffen of aan te voelen dat hij kwaad aanricht» (Arendt, 268-269 ; Rotenstreich, 52). Dat deze «doorsnee-mens, een individu dat noch zwakzinnig, noch ideologisch geïndoctrineerd, noch cynisch was, niet in staat was goed van kwaad te onderscheiden», konden velen niet snappen. Ook de humane en plichtsgetrouwe rechters in Jeruzalem zagen hem liever als een leugenaar, en «gingen daarmee het grootste ethische probleem van de hele zaak uit de weg» (Arendt, 45). Met name dat iemand die gedachteloos aan geldende wetten en autoriteiten gehoorzaamt, verschrikkelijk kwaad kan aanrichten.

Arendt besluit haar boek met een beschrijving van de houding van Eichmann bij zijn terechtstelling. Hij was kalm en beheerst, bereid te sterven, weigerde de blinddoek. «Hij was zichzelf volkomen meester, of liever : hij was volkomen zichzelf.» De woorden die hij sprak waren evenzovele clichés, hij vergat er zowaar bij dat hij op het punt stond terechtgesteld te worden. Arendt ziet hierin een samenvatting van «het lange college over de menselijke boosaardigheid» dat ze op het proces aanhoord hadden, «de les van de onuitsprekelijke, hoofd en hart verbijsterende *banaliteit van het kwaad*» (Arendt, 247). Gebrek aan werkelijkheidszin, gedachteloosheid kunnen «in een mens meer onheil aanrichten dan alle boze driften die het mensenhart eigen zijn te zamen, dat was de les die men in Jeruzalem kon leren. Maar het was een les, geen verklaring van het fenomeen en evenmin een theorie erover» (Arendt, 12).

Banalisering van het kwaad

Dit gedeelte van Arendts analyse vinden we terug in het werk van Brauman en Sivan. Ze leiden er onder meer uit af dat ieder van ons een potentiële Eichmann is. Die interpretatie had Arendt nochtans afgewezen. (Arendt, 11). Brauman en Sivan zien gehoorzaamheid en gedachteloosheid als de bron van alle kwaad.¹⁰ Hun bewijsvoering is aan de magere kant, ze verwijzen alleen naar het gekende gehoorzaamheidsexperiment van Stanley Milgram,¹¹ dat inderdaad wel eens het Eichmann-experiment wordt genoemd. De proefpersonen in dat experiment hebben niet werkelijk gemarteld op verzoek van een autoriteit, maar ze geloofden dat te doen. Zoals bij Eichmann stootte ook hen het geweld tegen de borst, maar ook zij hadden hun persoonlijke verantwoordelijkheid gedelegeerd aan de autoriteit (Brauman en Sivan, 15-16).

Maar het is toch zeer de vraag of gedachteloze onderwerping aan een autoriteit volstaat om jarenlang geestdriftig mee te werken aan de organisatie en uitvoering van een volkenmoord. Moet je behalve gehoorzaam ook niet een beetje overtuigd zijn van wat je doet, zij het door indoctrinatie, of omdat je in een bepaalde ideologie bent opgegroeid? Als, zoals Brauman en Sivan stellen, gehoorzaamheid een van de voornaamste karaktertrekken van Eichmann was, waarom zou hij dan op ideologisch vlak wel *ongehoorzaam* geweest zijn, *niet* overtuigd van wat hij deed? Mensen zijn zelden of nooit willoze automaten, zeker in hun zelfbeleving niet. Ze hebben doorgaans goede redenen (om te gehoorzamen), of maken zichzelf dat wijs. Volwassenen gehoorzamen meestal niet louter omdat dat moet of ze niet anders kunnen, maar ook omdat ze dat zelf willen.

Maar Brauman en Sivan geloven Eichmann op zijn woord; hij was een overijverig bureaucraat, geen jodenhater, maar de gehoorzame uitvoerder van een criminele wet die hij persoonlijk afkeurde. Brauman en Sivan nemen deze verdediging van Eichmann integraal over, om ze vervolgens als beschuldiging tegen hem te keren. Gedachteloze gehoorzaamheid, dát is zijn schuld.¹² Ook Arendt stond vrij onkritisch tegenover Eichmanns beweringen, al geloofde ze zeker niet alles. Dat hij zijn superieuren herhaaldelijk verzocht heeft van zijn taak ontlast te worden, noemt ze onomwonden een leugen. Eichmann wou carrière maken, dáárom wou hij naar het front overgeplaatst worden (Arendt, 65). En mocht hij het echt gewild hebben, dan had hij zonder al te ernstige gevolgen aan zijn taak kunnen ontkomen (ibid,

103). Maar ook Arendt vroeg zich niet af of Eichmann een en ander niet zei in de hoop er met een lichtere straf van af te komen, of wie weet, om zichzelf te verantwoorden. Ze doet geen moeite om te bewijzen dat Eichmann nooit stilgestaan heeft bij wat hij deed, altijd zonder enige andere overtuiging dan gehoorzaamheid handelde. Andere scherpzinnige waarnemers - en holocaustkenners - zoals Abel Herzberg en Léon Poliakov, geloofden Eichmann niet. Ze waren ervan overtuigd dat hij ook ideologisch gehoorzaam was.¹³ Sommigen menen dat Eichmann, met het oog op een eventueel proces, in de loop der jaren een 'gerechtzaal-identiteit' had opgebouwd die hij in gevangenschap verder verfijnde (Rosenberg, 108-109).

Eichmann werd voor en tijdens het proces voorgesteld als dé hoofdverantwoordelijke voor de jodenuitroeiing, een waar monster.¹⁴ Eichmann kende dit satansbeeld en hij wou het weerleggen, mede daarom was hij vijf jaar vóór het proces aan zijn memoires begonnen (Laurysens, 1976, 134). Ook zijn verdediging in Jeruzalem werd waarschijnlijk mee bepaald door het satansbeeld, dat vanaf het begin van het proces van hem werd opgehangen. Om dat te weerleggen kon hij eigenlijk niet beter dan zich als een gewoon mens voor te stellen, een radertje in de nazi-machinerie, een ambtenaar die alleen maar gehoorzaamde, niet nadacht over wat hij deed, zeker geen initiatieven nam en tegen de *Endlösung* was. Deze *verdediging* nu, mogelijk een strategie, werd en wordt vaak verward met een objectieve beschrijving van de *persoon* Eichmann. Maar het is toch weinig waarschijnlijk dat luitenant-kolonel Eichmann, de man die alle razzia's en deportaties regelde, zichzelf destijds als een willoos radertje zag. «Je had hem», zoals een getuige op het proces zei, «in zijn SS-uniform moeten zien!». De verwachting in de beklagdenbank een monster aan te treffen, gekoppeld aan het hardnekkige gehamer van de aanklager op het satansbeeld, heeft bij een aantal intellectuelen mogelijk een averechts effect gehad, waardoor ze iets te ver zijn meegegaan met Eichmanns banalisering van zijn rol. Hannah Arendt bijvoorbeeld, zat voor een stuk gevangen in de sfeer van het proces en haar kritische kijk op de politiek van Israël. Ze argumenteerde te veel in tegenstelling tot het patriottische, nationalistische vertoog van de openbare aanklager (Elon, 28).

Eichmann was inderdaad geen monster, maar daarom moet men niet in het andere uiterste vervallen en in hem alleen een volgzaam, hersenloze bureaucraat zien. Het is niet omdat

Eichmann niet bezield werd door «een demonische dorst naar kwaad, geen plezier schepte in vernietiging» (Brauman en Sivan, 11), dat hij door niets bezield werd.

Een andere Eichmann

Wie de stelling dat Eichmann slechts een willoos instrument was wil volhouden, moet elk spoor van ideologische overtuiging minimaliseren. Neem de beruchte uitspraak die Eichmann eind februari 1945 tegen enkele medewerkers deed. Volgens een van die medewerkers, Dieter Wisliceny, zei Eichmann toen «dat hij lachend in zijn graf zou springen, want de gedachte vijf miljoen personen op zijn geweten te hebben was voor hem een bron van buitengewone voldoening».¹⁵ Zonder enige argumentatie noemt Arendt dit grootspraak (Arendt, 62-63) en Wisliceny's getuigenis doet ze af als dubieus, hij zou zich «op kosten van Eichmann een hecht alibi» hebben willen opbouwen (ibid, 153). Mulisch verwerpt de «ongetwijfeld authentieke zin» als gebral tussen vrienden (p. 63). Brauman en Sivan zwijgen er in alle talen over.

Toen Himmler eind 1944 achter Hitlers rug om zoete broodjes wou bakken met de geallieerden, en daarom de deportaties en de vergassingen stopzette, legde Eichmann diens bevel naast zich neer en blééf joden deporteren. Deze hardnekkigheid kwam volgens Arendt niet voort uit enige ideologische overtuiging, maar werd ingegeven door zijn geweten : Himmlers bevel was in strijd met dat van de *Führer*, die hij mateloos vereerde. Mulisch (die dan weer meent dat Eichmann zich niet bijzonder voor Hitler interesseerde) bespeurt evenmin fanatisme, maar een «bovennatuurlijke conceptie van 'het bevel'» (p. 105, 122, 125).

Uit een door Eichmann in 1937 ondertekend rapport over een korte inspectiereis in Palestina (om emigratiemogelijkheden voor Duitse joden na te gaan) spreekt een onverholen antisemitisme. De «economische chaos wordt niet het minst daaraan toegeschreven, dat de joden elkander wederkerig bedriegen, omdat zij bij gebrek aan Ariërs hun zaken niet met deze kunnen doen. Kenmerkend voor de absolute ongeschiktheid der joden om een ordelijke volkshuishouding in een eigen staat te leiden, is het feit, dat alleen in Jeruzalem 40 joodse banken zouden bestaan, die leven van het bedrog van hun eigen rasgenoten» (Herzberg, 125). Dit rapport kwam op het proces ter sprake. Maar in de film zien we alleen de bitsige discussie die zich daarrond ontspon tussen

de aanklager en Eichmann, die er zich uiteindelijk van afmaakt met de dooddoener dat hij toch niet als privé-persoon had ondertekend.

En dan zijn er nog de *Sassentapes*, het honderdtwintig uredend interview dat Eichmann in 1956-57 in Argentinië als vrij man aan de Nederlandse ex-SS'er Willem Sassen heeft gegeven.¹⁶ Delen van dit door Sassen uitgeschreven vraaggesprek werden vier jaar later in Jeruzalem als bewijsstuk aanvaard. De eigenhandig door Eichmann geannoteerde bladzijden, en een zeventigtal pagina's die hij ter voorbereiding of afsluiting van het interview had geschreven.¹⁷ Over de waarde van dit Sassendocument lopen de meningen sterk uiteen. Volgens sommigen brengt het geen nieuwe feiten aan het licht, maar werpt het wel een interessant licht op de psychologie van Eichmann en de wijze waarop hij op zijn nazi-verleden terugkijkt (Wieviorka, 94). Anderen zijn van oordeel dat Eichmanns houding, die zich in dit interview een verstokt nazi toont en zich op zijn verleden beroept, «even zwaar weegt als de duizenden bevelen en instructies die hij destijds heeft getekend» (Poliakov, 85-87 ; Robinson, 23).

Het staat alleszins vast dat de passages die door het hof werden aanvaard, een ander beeld van Eichmann laten zien dan het getuigenis dat hij tijdens het proces van zichzelf gaf. Uit die tegenstelling blijkt, dat de man ófwel ondertussen ingrijpend veranderd was, óf dat hij zich nu anders voordeed met de bedoeling zijn aandeel in de *Endlösung* te minimaliseren. Het mag dan ook onbegrijpelijk heten dat dit Sassendocument nog altijd niet serieus is onderzocht. Stan Lauryssens schreef er wel twee geromantiseerde boeken over, maar die bevatten te veel onwaarschijnlijkheden, onjuistheden, gissingen en contradicties. Als je de uittreksels uit het interview die in beide boeken staan met elkaar vergelijkt, wordt duidelijk dat de auteur niet citeert maar construeert.¹⁸

Of het hof in Jeruzalem over de bandopname beschikte, is niet duidelijk. Volgens Lauryssens zitten de 67 spoelen 'veilig' in een Zwitserse bankkluis (Lauryssens, 1976, 212).¹⁹ Eyal Sivan is ervan overtuigd dat de Israëliëse geheime dienst ze bewaart, maar die wil ze niet vrijgeven. In de documentaire van Knopp over Eichmann vallen nochtans verschillende uittreksels uit de *Sassentapes* te beluisteren. Wat Eichmann daar over de jodenuitroeiing zegt, klinkt bijzonder beslist, gedreven en overtuigd. Toen ik

Sivan hierop wees, reageerde hij dat in die documentaire niet Eichmann zelf spreekt, maar iemand die zijn stem nabootst. Bewijzen heeft hij niet, maar hij noemt het een «schandalige manipulatie».

Kennelijk wou Eichmann door middel van zijn memoires de 'leugens' weerleggen die over hem de ronde deden. In Neurenberg hadden zijn trouwste medewerkers lafhartig alle schuld in zijn schoenen geschoven, maar hij was geen monster, had enkel gedaan wat nodig was (Lauryssens, 1976, 134). Hij was geen moordenaar, maar iemand met een gewoon karakter, met kwaliteiten en gebreken. In zoverre hij betrokken was bij de jodenuitroeiing zou hij dat openlijk bekennen, «tenslotte was ik het die de joden naar de dodenkampen transporteerde». Had hij niet voor transport gezorgd, dan waren de joden nooit in het slachthuis afgeleverd geweest. Hij voerde bevelen uit, het «was gewoon *sachliche Arbeit*». Wat er verder met de joden gebeurde, ging hem niet aan. Maar hij was van bij het begin een fanaticus (Lauryssens, 1998, 131-132, 156). Elders beweert Eichmann dan weer dat hij geen enkele rol gespeeld heeft bij de jodenuitroeiing. Men had hem verzekerd dat hij en zijn manschappen niet betrokken zouden worden bij de fysieke vernietiging, zij moesten alleen maar de joden bijeendrijven (ibid, 189). Hij heeft nooit maar één jood gedood, er kleefte geen bloed aan zijn handen. Hij kon trouwens niet tegen bloed of pijn (Arendt, 101 ; Lauryssens, 1998, 166-168).

Uit de door Eichmann geannoteerde bladzijden leren we ook een andere Eichmann kennen. Het gesmeerde verloop van de deportatie van de Nederlandse joden noemt hij «eine Pracht!». Hij was, beklemtoont hij, meer dan een *Befehlsempfänger* ; zeker geen domkop, maar een idealist. Zodra hij de noodzaak van de jodenuitroeiing eenmaal had begrepen, zette hij zich fanatiek in, zoals verwacht mocht worden van een overtuigd nationaal-socialist. In zes jaar tijd had hij zes miljoen vijanden van het Rijk gedood. Dáárop sloeg zijn uitspraak dat hij lachend in zijn graf zou springen. Alles bij elkaar had hij nergens spijt van. Hij zou zich niet vernederen door berouw voor te wenden. Hadden ze alle joden gedood, dán zou hij gelukkig zijn geweest. Hij had het zich makkelijk kunnen maken door te beweren dat hij nu eenmaal had te gehoorzamen, had zich op zijn eed van trouw kunnen beroepen. Maar dat waren goedkope voorwendsels, onverantwoorde kletspraat, strijdig met zijn moraal (Lauryssens, 1998, 141-142, 197, 278 ; Poliakov, 109, 287, 333 ; Robinson, 24).

Deze Eichmann lijkt toch nogal overtuigd van de nazi-ideologie, en dus minstens ook *ideologisch* gehoorzaam. Maar wie Eichmann volgt, in hem «slechts een werktuig in handen van hogere krachten» ziet, kan met dat alles weinig aanvangen. Integendeel, die zal benadrukken dat Eichmann ideologisch *ongehoorzaam* is geweest, en graag geloven dat de luitenant-kolonel in zijn diepste binnenste de jodenuitroeiing afkeurde. Juist die innerlijke gespletenheid moet dan bewijzen dat Eichmann zijn geweten opzijgeschoven had en dus moreel schuldig was.

Mulisch doet niets met het Sassendocument, Arendt gebruikt gegevens eruit die niet strijdig zijn met haar stelling en zwijgt over de rest. Brauman en Sivan verzwijgen het bestaan van het document, maar gebruiken wel enkele reacties van Eichmann op uittreksels die op het proces werden voorgelezen. En die reacties plaatsen ze in een totaal andere context, waardoor ze van betekenis veranderen. Ik vroeg Sivan naar het waarom van deze censuur. Hij antwoordde me dat er een onbegrijpelijke kloof gaapt tussen wat Eichmann aan Sassen vertelde en het beeld van correct ambtenaar dat getuigen op het proces van Eichmann gaven (Van den Berghe, 1999).

Kwaad uit goedheid

Op een gegeven moment twijfelt Arendt aan haar vaststelling dat Eichmann goed en kwaad, recht en onrecht niet uit elkaar kon houden. Tijdens het lange politieverhoor dat voor het proces werd afgenomen, had hij namelijk gezegd «dat hij zijn leven lang aan de ethische eisen van Kant had gehoorzaamd en met name in de zin van de Kantiaanse plichtopvatting had gehandeld». Zich niet alleen «gedragen naar de letter van de wet, maar ook zijn eigen wil identificeren met de geest van de wet, met de bron waaruit de wet is voortgekomen». Bij Kant was dat de praktische rede, bij Eichmann de wil van de Führer (Arendt, 145).²⁰ Dit past niet in het beeld van een *Kadavergehorsam*, gedachteloos man. Kants zedenleer is immers «nauw verbonden met 's mensen oordeelsvermogen, dus met het tegendeel van blinde gehoorzaamheid». Tijdens het proces bleek «tot ieders verbazing dat Eichmann een vrij nauwkeurige definitie wist te geven van de categorische imperatief: 'Daarmee bedoelde ik, dat het principe van mijn willen en streven zo moet zijn dat het te allen tijde verheven kan worden tot het principe van een algemene wetgeving'. Maar vanaf het moment dat hij aan de *Endlösung* moest meewerken, had hij

niet meer volgens de Kantiaanse principes geleefd en zich getroost met de gedachte dat hij zijn eigen meester niet meer was, toch niets kon veranderen». Arendt meent dat «Eichmann de Kantiaanse formule niet heeft afgezworen maar omgebogen tot : ‘Handel zo dat de Führer, als hij van uw handelen op de hoogte was, dit handelen zou billijken’» (ibid, 144-145).

Dus toch een enigszins *beredeneerde* gehoorzaamheid, en niet louter gedachteloosheid, maar een vorm van morele overtuiging ? Geeft Arendt hier niet toe dat Eichmann ook ideologisch overtuigd was, al was het maar uit gehoorzaamheid ? Arendt verwijst (impliciet) naar de beruchte toespraken die Himmler in oktober 1943 in Posen hield voor hooggeplaatste SS'ers en nazi's (en waar Eichmann mogelijk aanwezig was). Ze twijfelt er niet aan dat de toehoorders geloofden wat Himmler hun voorhield : dat de jodenuitroeiing een geweldige, unieke taak was die zware eisen aan hen stelde ; dat ze verre van «gemene boeven, geboren sadisten of anderszins perverse figuren» waren, maar normale mensen. «Het probleem was niet zozeer hoe ze hun ‘normale geweten’ het zwijgen konden opleggen, als wel hoe men hen kon bevrijden van de ‘animalische Mitleids-reacties’ die vrijwel elk normaal mens bij de aanblik van fysiek lijden te zien geeft.» Dat medelijden werd door Himmler in statu nascendi «als het ware in omgekeerde richting gestuurd en in plaats van op anderen op de eigen persoon gericht ; zodat een moordenaar, wanneer hij weer eens de gruwelijkheid van zijn daden beseftte, niet meer [dacht] : wat *doe* ik eigenlijk ? !, maar : Wat ik bij de vervulling van mijn verschrikkelijke plicht niet allemaal moet doorstaan» (Arendt, 115-116). In haar verslag geeft Arendt hiervan terloops verscheidene voorbeelden, ook uitspraken en handelingen van Eichmann (bijv. p. 83, 101, 118, 119).²¹

Eichmann had wel degelijk een geweten, maar dat heeft maar «ongeveer vier weken lang zo gefunctioneerd als men normaliter mocht verwachten. Daarna maakte het een draai van 180 graden en functioneerde verder» (Arendt, 107). Hij sloot zich niet af voor de stem van zijn geweten, «niet omdat hij geen geweten had, maar omdat de stem van het geweten in hem precies zo sprak als de stem van het Duitse establishment» (Arendt, 135, 140).

Anders dan Brauman en Sivan beweren (én de rechters in Jeruzalem meenden), heeft Eichmann zijn geweten niet in slaap gesust, het was van inhoud veranderd. Eichmann was sinds 1932 nazi en SS'er. Toen tien jaar later de uitroeiing

begon, was hij naar alle waarschijnlijkheid ideologisch overtuigd van wat hij deed. Door mee te werken aan de vernietiging van het Europese jodendom, dacht hij het goede te doen ; «uit respect voor het menselijk leven... de rotte appendix uit een ziek lichaam halen ; de joden zijn de rotte appendix in het Europese lichaam». ²² In de ogen van overtuigde nazi's vormden mentaal gehandicapten, zigeuners, joden... een ernstige bedreiging voor het Duitse volk. Ze zagen ze als parasieten die het *Volkskörper* infecteerden, het op termijn te gronde zouden richten. Dit kwaad definitief uitroeien was het eigen volk beschermen, dus een verdienste. ²³ Het gaat hier dus niet om kwaad uit gehoorzaamheid, om morele gedachteloosheid, maar om een ideologisch gefundeerde overtuiging goed te doen. Overtuigde nazi's maakten wel degelijk onderscheid tussen goed en kwaad, maar ze hielden er andere, nationaal-socialistische waarden op na.

Ook Arendt heeft het erover, maar in het geval van Eichmann sluit ze ideologische overtuiging uit. In haar epiloog plaatst ze hem tegenover nazi-kopstukken als Göring. Hun bewering een zuiver geweten te hebben, kon anders dan bij Eichmann gemakkelijk weerlegd worden. Hooggeplaatst als ze waren, konden ze bezwaarlijk het *Befehl ist Befehl* inroepen. Maar zelfs dat is niet zeker, misschien handelden ze vanuit de overtuiging dat ze werkelijk de «'bevrijding' van de mensheid uit de 'macht van de Untermensch'» nastreefden, een inzicht dat «nog niet door andere naties was geaccepteerd... Gesteld dat zij de oorlog hadden gewonnen - wie van hen zou een kwaad geweten hebben gehad ?» (Arendt, 269).

Gemeten aan de maatstaven van de maatschappij waar hij deel van uitmaakte, trof Eichmann geen schuld. Maar er zijn, vervolgt Arendt, misdaden die de natuur, de mensheid geweld aandoen, in haar totaliteit in groot gevaar brengen. Kwaad dat de wereldrechtsorde verkracht, moet worden bestraft óm de morele orde te herstellen. Deze «verouderde, barbaarse denkbeelden» zijn het «die ertoe leidden dat men Eichmann voor de rechter bracht... als het erop aankomt rechtvaardigden alleen zij de doodstraf» (Arendt, 255, 268-269). ²⁴

Polemiek

Arendts artikelen en boek over Eichmann hebben tot felle polemieken geleid onder intellectuelen en wetenschappers, vooral doch niet uitsluitend in joodse kringen. De echo's ervan weerklinken nog steeds. ²⁵ Arendt werd van alles en

nog wat beschuldigd. Er werd een laster- en haatcampagne op gang gebracht, met de Anti Diffamation League (what's in a name ?) als speerpunt. In een rondschrijven spoorde deze joods-Amerikaanse organisatie rabbijnen aan om Arendt op joodse hoogdagen te ontmaskeren. In de VS probeerde men haar in de joodse en academische gemeenschap te discrediteren. Professoren werden speciaal aangesteld om haar boek regel na regel, woord na woord stuk te analyseren. De *Nouvel Observateur* vroeg zich af of Arendt een nazi was. Het zal ook wel geen toeval zijn dat tot op heden geen enkel werk van deze grote Duits-joodse filosofe in het Hebreeuws werd vertaald (Arendt, 9 ; Brauman en Sivan, 52 ; Elon, 25, 29).

Waarom had ze dit alles te danken ? Haar kritiek op de Joodse Raden zat velen hoog. Ze zou de slachtoffers verantwoordelijk gesteld hebben voor hun eigen vernietiging. In werkelijkheid noemde Arendt «de rol van de joodse leiders in het drama van de vernietiging van hun eigen volk ongetwijfeld het somberste hoofdstuk van het hele gruwelverhaal» (Arendt, 127) ; dus niet het vreselijkste maar het moeilijkst te bevatten onderdeel. En ze bleef daar even bij stilstaan omdat «het kwaad dat [haar] volk aangericht heeft [haar] natuurlijk dieper trof dan dat aangericht door andere volkeren».²⁶

Steeds weer luidt het, dat ze de slachtoffers verweet dat ze zich als schapen naar de slachtbank hadden laten leiden.²⁷ Niet zij, maar de openbare aanklager kwam tot vervelens toe op dit thema terug. Arendt noemde dat dwaas en wreed, het getuigde van «een fatale onwetendheid met betrekking tot de omstandigheden» (Arendt, 9). Ze weerlegde de aantijging zelfs : «Welke niet-joodse groep, welk ander volk had zich onder diezelfde omstandigheden anders gedragen ?» (ibid, 29-30) en «Met dezelfde regelmaat waarmee de aanklager de getuigen vroeg waarom ze niet in opstand waren gekomen stelde rechter Halevi hun de vraag : 'Was er dan niemand die de joden hielp ?'» (ibid, 227). Ze legde ook de politieke bedoeling bloot achter de vraag waarom de Europese joden zich niet hadden verzet. Men wou jonge Israëli's en ingeweken oriëntaalse joden, die geen voeling hadden met de holocaust, ervan doordringen «wat het betekende tussen niet-joden te leven, hen ervan overtuigen dat een jood alleen maar in Israël een veilig en eenzaam leven kon leiden» (ibid, 26).

Ook de beschuldiging dat Arendt het proces tegen Eichmann verwerpelijk vond, snijdt geen hout. Ze uitte meer dan eens haar bewondering en respect voor de aanpak van het hof (Arendt, 213, 241). Maar ze keerde zich wel tegen de aanpak van de aanklager, spreekbuis van politiek zwaargewicht David Ben-Goerion die het proces om politieke redenen had georganiseerd (ibid, 23). Dat de Israëliëse geheime dienst zoveel tijd nodig had om Eichmann (die in Argentinië zijn ware identiteit niet onder stoelen of banken stak) op het spoor te komen, beschouwde ze terecht als een indicatie dat men pas naar hem begon te zoeken toen dat politiek opportuun was geworden (ibid, 232-234). Ze wees er ook nadrukkelijk op dat, anders dan Ben-Goerion wou, het niet het proces van het anti-semitisme was maar dat van Eichmann (ibid, 11, 23, 211).

Ook haar kritiek op de getuigenverklaringen (die meer dan de helft van de zittingen in beslag namen) zal haar niet in dank afgenomen zijn. Ze vroeg zich af of de overlevenden zestien tot twintig jaar na de gebeurtenissen nog wel uit mekaar konden houden wat «ze zelf gelezen, gehoord en zich voorgesteld» hadden. Ze noemt de getuigenissen juridisch irrelevant en tijdrovend ; de meeste gingen over de vernietigingskampen en die vielen inderdaad buiten Eichmanns verantwoordelijkheid (Arendt, 130-131, 213, 221-222). De openbare aanklager wou geen geschiedenis schrijven, maar mensen in hun ziel raken door de slachtoffers van de 'grootste pogrom uit de joodse geschiedenis' aan het woord te laten. Eichmann verdween een beetje op de achtergrond van de meer dan honderd getuigenissen (Wieviorka, in Mandelbaum).

Arendt maakte ook duidelijk dat Eichmann niet de architect van de *Endlösung* was ; zijn rol in het uitroeiingsproces werd zwaar overschat (Arendt, 209).²⁸ Ze noemde de verdediging van Eichmann terecht zwak, én vulde ze zowaar aan met een paar feiten die in Eichmanns voordeel spraken (Arendt, 73-76 ; 96-97 ; 106). Daarbij vergaloppeerde ze zich wel eens, bijvoorbeeld met haar bewering dat «de man die als een der eerste beulen van het joodse volk de geschiedenis zou ingaan aanvankelijk optrad als actief medewerker aan de redding van de joden uit Europa» (ibid, 76). Eichmann beriep er zich inderdaad op enthousiast meegewerkt te hebben aan de emigratie van joden, maar dat was geen verdienste, wel de nazi-politiek van dat moment.

Arendt stond niet alleen met haar kritiek op het proces. Ook in joodse kringen veroordeelden sommigen het, en keerden anderen zich tegen Eichmanns terechtstelling, Martin Buber bijvoorbeeld.²⁹ Maar Arendt was veel kritischer en feller. Ze formuleerde een en ander te cru, vijandig bijna. Ze liet zich nu en dan te veel meeslepen, gebruikte dan ronduit foute argumenten. Ze was ook niet als neutraal waarneemster naar Israël afgereisd, had al in de jaren veertig en vijftig felle kritiek geuit op het zionisme zoals verwerkelijk in Israël. Om morele en pragmatische redenen vond ze bijvoorbeeld dat de Israëli's macht en land moesten delen met de Palestijnse Arabieren. Behoorlijk provocatieve standpunten in die tijd (Elon, 25).³⁰

Haar kritische opmerking over religieus-etnische discriminatie van niet-joden in Israël, die ze vergeleek met de Neurenbergerwetten die huwelijk en geslachtsverkeer tussen Duitsers en joden verboden (Arendt, p. 25-26), moet in bijzonder slechte aarde gevallen zijn. Maar Arendt reageerde daarmee wel op de bewering van de openbare aanklager dat dergelijke discriminatie, anders dan in nazi-Duitsland, in Israël gewoon ondenkbaar was.

Arendt beperkte zich niet tot een veroordeling van de joden-uitroeiing en Eichmann, ze ging dieper, keek ook naar de motieven van de daders. In haar verhandeling over de banaliteit van het kwaad ging ze zonder enige schroom ook in op joodse tekortkomingen. Bijvoorbeeld de vooroorlogse onderhandelingen tussen nazi's en zionisten : de enen wilden joden weg uit Duitsland, de anderen konden ze gebruiken in Palestina. Volgens Arendt spraken sommige zionisten toen een taal «die een zekere overeenkomst vertoonde met de taal waarvan Eichmann zich destijds bediende». Alleen 'bruikbaar materiaal' mocht naar Palestina komen en wie zich tegen deze immigratie verzette, Engeland bijvoorbeeld, beschouwden de zionisten toen als een grotere vijand dan nazi-Duitsland (Arendt, 75-76).

Dat ze de morele ineenstorting van Duitsland uitbreidde tot «alle landen die binnen de Duitse invloedssfeer lagen ; niet alleen onder de vervolgers, maar ook onder de vervolgdenden» (Arendt, 134), nam men haar zeer kwalijk. Arendt toonde begrip noch mededogen voor joden die met de nazi's hadden meegewerkt : Joodse Raden, kapo's en *Sonderkommandos* (die in uitroeiingskampen de lijken uit de gaskamers haalden, gouden tanden uit hun monden moesten breken).³¹ Ze ging compleet in de fout met de

bewering dat «het concrete moordenaarswerk in het algemeen door joodse commando's werd verricht» (Arendt, 132) en koppelde dit kortzichtige verwijt ook nog eens aan Eichmanns misdaad.³²

Arendt meende dat de bewijsvoering van het Openbaar Ministerie flink aan kracht zou hebben ingeboet als het feit erkend geweest was, dat de personen die op transport moesten worden geselecteerd door joodse autoriteiten. Er was, zei ze, geen scherpe scheidslijn tussen vervolgers en slachtoffers (Arendt, 129). Haar uitspraak dat zonder de medewerking van joodse leiders er ongetwijfeld vreselijk leed en een immense chaos zou hebben geheerst, maar dat het getal zes miljoen nooit bereikt zou zijn (ibid, 134), zette veel kwaad bloed.

Arendts houding getuigt van grote betrokkenheid, maar ook van gebrek aan inlevingsvermogen in de verschrikkelijke, almaar escalerende situatie waarin joden (en anderen) zich destijds bevonden. Teruggeplaatst in zijn tijd valt haar verontwaardiging over de rol van de Joodse Raden (die op Eichmanns proces onderbelicht bleef) wel enigszins te begrijpen. Door Eichmanns proces en de lectuur van *The Destruction of the European Jews*, waarin ook Raul Hilberg de Joodse Raden bijzonder scherp beoordeelde³³, kwam Arendt voor het eerst in contact met het fenomeen van de joodse collaboratie. In Israël lag dat voor velen anders. In de jaren vijftig waren er meer dan tweehonderd onderzoeken geopend tegen 'joodse oorlogsmisdadigers'. En die leidden tot tientallen processen en veroordelingen. Vooral het geding tegen Rudolf Kasztner deed veel stof opwaaien (Brauman en Sivan, 30 ; Segev).³⁴

Maar teruggeplaatst in zijn tijd valt ook de kritiek op Arendt licht te begrijpen. Tenslotte was het voor het eerst dat de systematische moord op de Europese joden gedetailleerd, in al zijn fasen en vanuit verschillende perspectieven, voor een gerechtshof werd behandeld. Het Neurenberg van het joodse volk, voor het oog van de hele wereld. In deze context was volgens velen alleen kritiek op de daders mogelijk. Wie het waagde ook het gedrag van de slachtoffers kritisch te bekijken, riskeerde zoals Arendt ervan verdacht te worden Eichmann «voor te stellen als een tamelijk sympathiek iemand, een slachtoffer van het nazi-systeem, iemand die het verdient medelijden mee te hebben» (Robinson, 22).

Brauman en Sivan nemen in hun boek een flink deel van Arendts kritiek volkomen onkritisch over. Blijkbaar ontgaat

het hen dat Arendt soms te ver ging. Voor hun kritiek op de politiek-ideologische instrumentalisering van de holocaust, baseren ze zich voornamelijk op *The Seventh Million* van Tom Segev ; maar ze uiten die feller en minder genuanceerd. Ze zijn al te betrokken, intentionaliseren alles, denken te veel in complottermen.

Achteraf beschouwd was Eichmanns proces een sleutel-moment in de westerse politieke en collectieve bewustwording van de judeocide. In de jaren zestig en zeventig drong de enormiteit van de nazi-misdaad geleidelijk in het hele Westen door : planmatige massale uitroeiing van bevolkingsgroepen, met gebruikmaking van de modernste middelen, vooruitstrevende wetenschappelijke theorieën (eugenetica, sociaal-darwinisme) en methodes die de ideologische afstand tussen dader en slachtoffer (*Über-* en *Untermensch*) omzetten in technieken die het mogelijk maakten om steeds meer mensen te doden vanop steeds grotere afstand. Sedertdien ging de aandacht voor de judeocide, en ook haar politieke belang en ideologische betekenis, almaar in stijgende lijn. Ook de ontkenning van de jodenuitroeiing, het negationisme, kwam pas tot volle bloei na Eichmanns proces, dat naar de smaak van de ontkenners veel te veel aandacht had gekregen.³⁵

Manipulatie

Voor hun film hebben Brauman en Sivan uit honderden uren beeldmateriaal die fragmenten gepuurd die het 'systeem Eichmann', de administratieve misdaad, duidelijk moeten maken. In hun boek geven ze in grote lijnen weer wat daarvoor zoal weggelaten werd : het grootste gedeelte van de openingsrede van de aanklager ; alle getuigenverklaringen die niet direct met Eichmann te maken hadden ; de lange antwoorden van Eichmann op vragen van zijn advocaat ; beelden van het publiek ; alle gruwelbeelden ; iedere verwijzing naar : passages over de *Reichskristallnacht*, het plan om de joden naar Madagascar over te brengen, de uitroeiing van honderdduizenden Hongaarse joden in 1944 (toen Eichmann op het toppunt van zijn macht stond)... Om er een boeiend en vloeiend verhaal van te maken, hebben ze ook het verloop van het proces omgegooid. Daardoor lijkt het of Eichmann de getuigen direct van antwoord dient, als het ware met hen in discussie treedt.

Beeld en klank werden grondig bewerkt. De originele klankband werd vervangen door opnames gemaakt voor

de radio, via microfoons die de hoofdrolspelers van het proces voor zich hadden staan. Het gedateerde karakter van de beelden werd weggewerkt door ze met de modernste technieken te herbelichten en restaureren. Ter wille van de dramatiek van het verhaal, werden met de computer verschillende camerabewegingen toegevoegd en bepaalde beelden versmolten. Vandaar bijvoorbeeld de bijna voortdurende reflectie van het publiek op de glazen wanden van Eichmanns kooi. Er werd verwoed geknipt en naadloos geplakt. Uit technisch oogpunt gaat het volgens de makers om een première.

Anders dan de rechters tijdens het proces, doen ze geen moeite om de escalatie van jodenvervolgning tot jodenuitroeijing te verduidelijken. In hun boek stellen ze dat dat alles genoegzaam gekend is (Brauman en Sivan, 87, 98). Dat valt te betwijfelen. Zeker is, dat ze door alle beelden over de Kristalnacht en het Madagascarplan te schrappen, geen genuanceerde kennis bevorderen.

In de verantwoording voor hun werkwijze luidt het wat postmodern dat objectiviteit nu eenmaal onmogelijk is. Daarom noemen ze hun vervorming van het materiaal evenwaardig «aan die andere, het zogenaamde waarheidseffect van een onbewerkt document» (Brauman en Sivan, 86). Volgens hen berust de waarheid van hun film in het feit dat de selectiecriteria en de opgelegde structuur expliciet zijn (ibid, 88). Maar dat zijn ze alleen voor wie het boek leest, en ook daarin zetten ze lang niet alles uiteen. Geen woord bijvoorbeeld over het schrappen van iedere verwijzing naar het Sassendocument. Brauman en Sivan zijn er zich van bewust dat ze zich met hun manipulatie op gevoelig terrein begeven hebben, dat er «een verschil is tussen een documentaire over Eichmann en *Forrest Gump*» maar, vervolgen ze, tenslotte heeft ook Alain Resnais in *Nuit et brouillard* (een klassieke documentaire over het concentrationaire universum) op onnaspeurbare wijze fictiebeelden verwerkt. En bovendien, hun technische manipulatie is onbetekend vergeleken met de verbrokkeling nodig om 350 uur beelden tot een film van twee uur te herleiden (ibid, 95-96, 99-100).

De manipulatie is, zoals we gezien hebben, niet altijd even vrijblijvend. Neem het einde van de film. Eerst zien we hoe Eichmann zich in allerlei bochten wringt om toch geen standpunt te moeten innemen over de jodenuitroeijing en de jodenmoordenaars. Na lang aandringen van de ondervragers

verklaart hij dat, mocht hij hebben moeten doden, hij zich waarschijnlijk een kogel door het hoofd zou hebben gejaagd. Daarop confronteert de aanklager Eichmann met een passage uit het politieverhoor waarin hij zegt te beseffen dat hij schuldig bevonden zal worden aan medeplichtigheid aan moord, en zich bereid verklaart voor zijn misdaden te boeten. Erkent hij dan nu medeplichtig te zijn? In de film werd Eichmanns antwoord bijna integraal weggelaten. Zijn antwoord was dat hij bij zijn verklaring bleef, maar dat hij niet kon aanvaarden medeplichtig te zijn. Hij had alleen maar gedaan wat hem bevolen werd. Daarom beschouwde hij zich uit juridisch oogpunt onschuldig. Dat probeerde hij nog te verduidelijken (Poliakov, 88-89). Maar in *Un spécialiste* bleef alleen 'uit juridisch oogpunt' bewaard. Waarna de makers Eichmann laten zeggen dat hij zich uit menselijk oogpunt schuldig acht omdat hij de deportaties heeft georganiseerd. Ongevraagd voegt hij daar beschouwingen aan toe over *Reue*.³⁶ Berouw, zegt Eichmann, is onnodig, niemand wordt er weer levend van. Het levert niets positiefs op, is alleen goed voor kinderen. Deze krasse morele beschouwingen komen echter uit een andere context. In werkelijkheid reageerde Eichmann daarmee op de vraag van de aanklager of hij - zoals in het Sassendocument staat - gezegd had nergens spijt van te hebben, en zich niet zou vernederen door te beweren fout gehandeld te hebben. «Nee, in alle eerlijkheid : hadden we de 10,3 miljoen joden gedood die voorzien waren, dan zou ik tevreden geweest zijn en gezegd hebben : Goed, we hebben een vijand vernietigd !» (Knopp ; Poliakov, 95-96, 333). Eichmann ontkende ooit zoiets gezegd te hebben en opperde dat hij mogelijk iets gezegd had in de aard van 'berouw dient nergens toe'.

Niets daarvan in de slotscène van de film. Die gaat verder met Eichmanns verklaring dat hij «deze moord, de uitroeiing van de joden, als een van de belangrijkste misdaden in de geschiedenis van de mensheid beschouwt». Hij vond het destijds al monsterachtig, maar was tot zijn grote spijt gebonden door zijn eed van trouw. Waarop hij besluit dat hij zich dus in zijn diepste binnenste niet schuldig voelt ; hij heeft altijd zijn plicht gedaan en niemand heeft hem ooit verweten dat hij in gebreke gebleven was.

Dit slot van *Un spécialiste* is - zoals de rest van de film - een samenraapsel van beelden die op zeer verschillende momenten (er lagen soms maanden tussen) en in zeer uiteenlopende contexten gemaakt zijn. Het resultaat van deze collage is dat Eichmann onsamenhangend, inconsistent en niet bepaald

intelligent overkomt. «Akkoord», antwoordde Sivan me, «maar het is toch duidelijk dat er duchtig geknipt en geplakt werd ?» Misschien wel, maar zelfs voor een gespecialiseerd historicus is het een hele klus om een en ander terug uit elkaar te halen en in zijn historische context te plaatsen.

Brauman en Sivan hebben gekozen voor de optiek van een toeschouwer in het gerechtshof (p. 93), doch wie de film gaat bekijken is geen toeschouwer van het proces maar van een specifieke interpretatie ervan. De makers hadden er verstandig aan gedaan ook voor het publiek, op het scherm, heel duidelijk te maken dat het niet om een reconstructie gaat maar om een ver-beelding van de werkelijkheid.

Ik maak me sterk dat je, met wat oordeelkundig knip- en plakwerk, aan de hand van die honderden uren beeldmateriaal evengoed overtuigend kunt aantonen dat Eichmann een monster was ; bijvoorbeeld door de klemtoon te verleggen naar de openbare aanklager die dat de hele tijd volhield. Maar ook die voorstelling - waar veel waarnemers van het proces heilig van overtuigd waren - is een tijdsgebonden, geen afstandelijke, geschiedkundige interpretatie.

Historische romans, films en documentaires bieden een andere benadering van het verleden, maken duidelijk dat historici er geen alleenrecht op hebben. Alleen al door de montage van historische beelden wordt onvermijdelijk een nieuwe werkelijkheid geschapen.³⁷ Er is niets mis met bewuste manipulatie van historische beelden in speelfilms, als die manipulatie voor iedereen duidelijk is. In *Zelig* herkent iedereen in een oogwenk Woody Allen tussen de groten van deze aarde. Ook de manipulatie van de beelden van de moordaanslag op Kennedy, in *JFK* van Oliver Stone, is vrij duidelijk, de echte beelden werden vaak genoeg vertoond. Maar als je zoals in *Un spécialiste* uitsluitend met historische beelden werkt, en bovendien de speelfilm als documentaire voorstelt, wek je bij de kijker de illusie van een zeer directe toegang tot het verleden. Sommigen vrezen dat door documentaire beelden los te koppelen van de geregistreerde werkelijkheid, een van de belangrijkste waarheidscriteria werd opgeblazen en dat nu de deur wijd open staat voor allerhande misbruiken (L'ajout d'effets spéciaux ; Rauger). Als historicus heb ook ik de nodige moeite, maar dit standpunt is me te streng. Daarenboven valt er toch weinig te beginnen tegen dit soort manipulatie ; tijd en techniek staan niet stil.

Al bij al prijs ik me gelukkig dat *Un spécialiste* er is, dat de makers de moeite gedaan hebben om het beeldmateriaal van Eichmanns proces te restaureren en opnieuw voor onderzoek beschikbaar te maken, en dat ze ook nog eens een gedetailleerde catalogus hebben opgemaakt waarmee je de bron van elke scène kunt terugvinden (Brauman en Sivan, 96).³⁸ Onbedoeld hebben ze ook aangetoond dat veel historische documenten onderbelicht gebleven zijn. Er is nog heel wat onderzoek nodig om een beter beeld te krijgen van de man die - zonder kwade bedoelingen, uit gehoorzaamheid of uit overtuiging - miljoenen joden, zigeuners en Slaven heeft geregistreerd, geconcentreerd en gedeporteerd.

Bibliografie

L'ajout d'effets spéciaux, une minuscule boîte de Pandore in, *Le Monde*, 1 avril 1999, p. 34

ARENDDT, Hannah (1969), *De banaliteit van het kwaad. Een reportage*, Amsterdam, Moussault

BORGMANN, Monika (1999), Transporttechnische Angelegenheiten, in *Die Zeit*, 11. Februar 1999 (interview met R. Brauman)

BRAUMAN, Rony et SIVAN, Eyal (1999), *Un spécialiste. Portrait d'un criminel moderne. Inspiré de 'Eichmann à Jérusalem. Rapport sur la banalité du mal' de Hannah Arendt*, 128 min, verdelers Cinélibre

BRAUMAN, Rony et SIVAN, Eyal (1999), *Eloge de la désobéissance*, Paris, Le Pommier

COPPENS, Freddy (1988), De visie van de regisseur, in : DE MAESSCHALCK, E. (e.a.), *Geschiedenis op televisie*, Leuven, Acco, p. 101-117

Eichmann and the Jews. Miss Arendt's Ruminations in, *Wiener Library Bulletin*, 1963, xvii, n° 3, p. 34-36

ELON, Amos (1997), The Case of Hannah Arendt, in *The New York Review of Books*, November 6, 1997, p. 25-29

FRODON, Jean-Michel (1999), Dans la cage de verre d'Adolf Eichmann devant ses juges, in *Le Monde*, 1 avril 1999, p. 34

GOLLANCZ, Victor (1961), Should Eichmann be killed ? in, *Life*, September, 11, 1961, p. 77-84

HERZBERG, Abel J. (1962), *Eichmann in Jeruzalem*, den Haag, Bert Bakker/Daenen

- HILBERG, Raul (1961), *The destruction of the European Jews*, Chicago, Quadrangle Books
- KLARSFELD, Serge (1993), *Le calendrier de la persécution des Juifs en France 1940-1944*, Paris
- KLARSFELD, Serge (1995), *Le mémorial des enfants Juifs déportés de France*, Paris
- KNOPP, Guido (1998), *Hitlers Helfer. Eichmann - Der Vernichter*, ZDF
- LAURYSSSENS, Stan (1976), *De Eichmann-erfenis*, Brussel/Den Haag, Manteau
- LAURYSSSENS, Stan (1998), *De fatale vriendschappen van Adolf Eichmann*, Leuven, Van Halewyck
- LINGENS-REINER, Ella (1948), *Prisoners of fear*, London, Victor Gollancz
- MANDELBAUM, Jacques (1999), Dans la cage de verre d'Adolf Eichmann devant ses juges, in *Le Monde*, 1 avril 1999, p. 34 (interview met Annette Wieviorka)
- MILGRAM, Stanley (1975), *Grenzeloze gehoorzaamheid. Een experimenteel onderzoek*, Utrecht/Antwerpen, Bruna
- MULISCH, Harry (1979) *De zaak 40/61. Een reportage*, Amsterdam, De Bezige Bij
- OLINK, Hans (1997), *Nico Rost. De man die van Duitsland hield*, Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar
- POLIAKOV, Léon, éd., (1963) - *Le procès de Jérusalem. Jugement - Documents*, Paris, Calmann-Lévy
- Procès des Grands Criminels de Guerre devant le Tribunal Militaire International. Nuremberg 14 novembre 1945 - 1er octobre 1946*, Nuremberg, 1948
- RAUGER, Jean-François (1999), Aki Kaurismäki, première grande émotion, in *Le Monde*, 17 février 1999, p. 28
- Reactions to the Eichmann Trial, in *Wiener Library Bulletin*, vol xv, n° 3, 1961, p. 46
- ROBINSON, Jacob (1964), Les vertus des criminels et les crimes des victimes. Réplique à Mme Hanna Arendt, in *Le Monde Juif*, 1964, n° 1, p. 22-33
- ROSENBERG, Harold (1968), The trial and Eichmann (November 1961), in Podhoretz, Norman, ed., *The commentary reader. Two decades of articles and stories*, London, Rupert Hart-Davis, p. 98-114

ROSENSTONE, Robert A. (1995) *Visions of the Past. The Challenge of Film to our Idea of History*, Harvard University Press

ROTENSTREICH, Nathan (1984-85), Can evil be banal ?, in *The Philosophical Forum*, Volume XVI, 1984-85, p. 50-62

SEGEV, Tom (1993) *The Seventh Million. The Israelis and the Holocaust*, New York, Hill & Wang

VAN DEN BERGHE, Gie (1987) *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazi-kampen en buitenstaanders*, Berchem/Antwerpen, EPO

VAN DEN BERGHE, Gie (1995), Gott mit uns, in *De zot van Rekem*, Antwerpen, Hadewijch

VAN DEN BERGHE, Gie (1997), Een oorlog die, omdat hij nooit meer gebeuren mocht, blijft duren. Revisionisme en negationisme herzien, in VERBEECK, Georgi, red., *De verdwenen gaskamers. De ontkenning van de Holocaust*, Leuven/Amersfoort, Acco, p. 15-47

VAN DEN BERGHE, Gie (1999), Interview met Eyal Sivan, Brussel, 7 juni 1999. Deels gepubliceerd als : Waarheid van cineast, niet de historische waarheid, in *De Standaard. De grote parade*, 30 juni 1999, p. 3

WIEVIORKA, Annette (1989), *Le procès Eichmann*, Bruxelles, Complexe

Noten

¹ Dit artikel verscheen eerder in het *Nieuw Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel*, nummer 3, september 1999.

² Het proces begon op 11 april 1961 in het pas afgewerkte Volkshuis. Voor de gelegenheid was dat omgetoverd in een heus bolwerk, de inwoners van Jeruzalem noemden het Eichmanngrad (Wieviorka, 35). Het eigenlijke proces eindigde op 14 augustus. Het vonnis werd op 11-13 december geveld en voorgelezen. Op 15 december 1961 werd Eichmann ter dood veroordeeld. Hij ging in beroep maar dat werd op 29 mei 1962 verworpen; zijn genadeverzoek werd op 31 mei afgewezen. Dezelfde nacht werd hij in Ramle bij Tel Aviv opgehangen. Zijn lijk werd verbrand in een speciaal voor dat doel gebouwde oven, die nadien direct ontmanteld werd. Zijn asse werd in de Middellandse zee verstrooid, *buiten* Israël's territoriale wateren.

³ Hannah Arendt (1906-1975) studeerde in haar geboorteland Duitsland filosofie onder leiding van Edmund Husserl en Karl Jaspers. Toen Hitler in 1933 aan de macht kwam, week ze uit naar Parijs. In 1941 kon ze naar de VS ontkomen. Haar belangrijkste politiek-filosofische werken zijn: *Origins of Totalitarianism* (1951) *The Human Condition* (1958), *On Revolution* (1963).

⁴ Op het proces werd de razzia op 8 mei behandeld.

⁵ Ook in de documentaire die Guido Knopp over Eichmann heeft gemaakt, wordt de rol van de Fransen verzwegen: 'Er ordnet an, auch Kinder in die Todeslager zu deportieren'.

- ⁶ Gepubliceerd in 1963, zes jaar later in het Nederlands verschenen onder de toen al beruchte titel *De banaliteit van het kwaad*.
- ⁷ Harry Mulisch, die voor *Elseviers Weekblad* het proces bijwoonde, schrijft in de inleiding van de bundeling van zijn verslagen het volgende: «...het verslag van een ervaring. Een ervaring is iets anders dan een gedachtengang: zij verandert. Aan het eind er van staat iemand anders, voor een deel ook met andere gedachten, dan aan het begin» (Mulisch, 5).
- ⁸ «*Eichmann is geen uitzondering*. Persoonlijk vereenzelvigt hij de doodgewone mens, het 'Massentier', het 'Gewohnheitstier' met de machinale bevelenontvanger. ... In Jeruzalem wordt dit karakter in een glazen kooi berecht, maar in alle landen der wereld loopt het vrij rond, geen enkel uitgezonderd, ook Israël niet, maar is onopgemerkt gebleven omdat er geen oorlogen verloren werden, of omdat er geen onmenselijke bevelen werden gegeven» (Mulisch, 133).
- «Ik heb Eichmann een 'beest' horen noemen, een 'monster', een 'roofdier', een 'schurk', een 'afgezant van de dood' en zo meer. Ik wou dat het waar was. Het zou heel erg zijn, maar wij zouden ons tenminste tegen hem kunnen beschermen. Maar het is, helaas, niet waar. Eichmann is een mens, en naar ik ernstig vrees, nog een gewoon mens ook. Hij woont overal in de wereld temidden van ons. Hij is een soortgenoot» (Herzberg, 189).
- ⁹ «Heeft deze kleine stiekemer miljoenen mensen op zijn geweten? Zijn we voor deze kleurloze, een beetje groezelige en kaal wordende kleinburger van een jaar of vijftig, allemaal hierheen gekomen?» (Herzberg, 9).
- ¹⁰ «Als in dezelfde jaren niet Adolf Hitler maar Albert Schweitzer rijkskanselier was geweest, en Eichmann had bevel gekregen om alle zieke negers naar moderne hospitalen te vervoeren, dan had hij het zonder mankeren uitgevoerd - met hetzelfde genoegen in zijn eigen stiptheid als bij het werk, dat hij nu achter de rug heeft. Hij is niet zozeer een misdadiger, als wel tot alles in staat» (Mulisch, 125).
- Mulisch zag in Eichmann het prototype van de moderne machinemens. «Als hij enige lust heeft gevoeld bij het uitvoeren van zijn werk, dan was zij van het soort, dat de coureur heeft in zijn renwagen, waarmee hij tot één machine versmelt; zijn voetzool niet meer te onderscheiden van het gaspedaal en de motor, zijn handen niet meer van het stuur en de voorwielen. De zeldzame keren dat Eichmann enthousiasme voorwendt, is 't het enthousiasme van de recordhouder: 'Ik zal lachend in mijn graf springen met het besef, vijf miljoen joden...» (ibid, 129).
- ¹¹ In 1963 liet Milgram willekeurige proefpersonen in een zogenaamd leerexperiment geleidelijk steeds zwaardere elektrische schokken toedienen aan 'leerlingen' die een fout antwoord hadden gegeven. De schokken werden niet echt toegediend, de leerlingen simuleerden pijn en angst. Liefst 65% van de proefpersonen bleef tot het einde toe gehoorzaam en diende, enkel en alleen omdat de proefleider dat vroeg, 450 volt toe, niettegenstaande waarschuwingen dat dat niet zonder gevaar was voor de leerling.
- De «inhoud van een bevel is niet van doorslaggevend belang, het feit dat het door een autoriteit wordt uitgevaardigd wel. (...) Een aanzienlijk deel van de mensen doet eenvoudigweg wat hun wordt opgedragen, en zolang deze opdrachten afkomstig zijn van een in hun ogen legitieme gezagsinstantie, voelen zij daarbij geen enkel gewetensbezwaar» (Milgram, 113 & 218).
- ¹² «*Deze man doodde geen dieren, maar mensen*. Deze man bracht mensen naar het offerblok van een dwaalleer, waarin hij niet geloofde. Deze man is schuldiger dan de gelovige, die zich nog (te vergeefs) beroepen kan op zijn geloof, dat wil zeggen op de god in hem, die zijn schuld draagt - dat is: op Hitler. Als Eichmann zich 'pro domo' beroept op zijn a-semitisme, dan spreekt hij daarmee een veel verschrikkelijker oordeel over zichzelf uit, dan men over een man als Himmler zou kunnen vellen. Zelfs al zou er een dosis leugen zitten in het beeld, dat hij van zichzelf geeft (wat ik niet geloof), dan zou die leugen en de manier waarop hij haar voor zijn verdediging meent te kunnen

gebruiken, alleen maar een *andere* aanwijzing zijn voor het patroon, waarin zijn schuld ligt» (Mulisch, 123).

- ¹³ «Misschien gelooft Eichmann zichzelf, als hij *thans* beweert, dat hij de Joden nimmer gehaat heeft. Wie zal zeggen, welke verschuivingen er in de gedachten plaats vinden van een man, die de doodstraf te vrezen heeft? Misschien is hij niet spontaan, niet uit eigen autonome aandrift tot de Jodenhaat gekomen, maar heeft hij deze aan anderen ontleend. Misschien staat hem iets dergelijks voor de geest. Maar daarom is die haat, toen deze eenmaal bezit van hem had genomen, er niet minder fel om geweest. Integendeel, de knechtenatuur die hij was, raakte ook innerlijk aan zijn meester verslaafd. Wanneer zijn meester echter dood is, heeft hij daar geen behoefte meer aan. Wij behoeven nog niet altijd aan een platte leugen te denken, als wij iemand, zelfs iemand als Eichmann, op een onwaarheid betrappen. Maar wij hoeven hem daarom ook niet te geloven. Ik nu geloof hem niet, en het zal mij benieuwen, of de rechtbank hem gelooft» (Herzberg, 123-124).
- ¹⁴ Dat beeld is blijven hangen. In de *Standaard der Letteren* van 27 mei 1999 bijvoorbeeld, wordt Eichmann «het bureaucratische meesterbrein achter de vernietiging van de joden» genoemd (Marc Hooghe - 'De ontdekking van het kwaad', p. 8).
- ¹⁵ Getuigenis van SS-Hauptsturmführer Dieter Wisliceny op het proces van Neurenberg, 3 januari 1946. Deze uitspraak werd ter gelegenheid van Eichmanns ontvoering en proces gretig door de media gebruikt (Wieviorka, 13).
- ¹⁶ Willem Sassen (°1918) was bij de NSB (de Nederlandse Nationaal-Socialistische Beweging) en diende als vrijwilliger bij de Waffen-SS aan het Oostfront. Sassen blijkt een nogal fantasie- en kleurrijke figuur te zijn, een avonturier. Na de oorlog kwam hij al schrijvend als free-lancer aan de kost. Onder het pseudoniem Willem Sluysse schreef hij voor het extreem-rechtse blad *Der Weg*. De extreem-rechtse uitgeverij Dürer-Verlag wou via hem een autobiografie van Eichmann versieren (Lauryssens, 1998, 71, 126).
- ¹⁷ Het was de openbare aanklager die, na het défilé van de getuigen, het Sassendocument voorlegde (Poliakov, 85). De verdediging verzette zich tegen de opname ervan als bewijsstuk. Eichmann zou dronken gevoerd zijn door Sassen, en bij het uitschrijven van het interview zou die zijn verbeelding de vrije loop gelaten hebben.
Vanaf 9 juli 1960, minder dan twee maand na Eichmanns ontvoering uit Argentinië, publiceerde *Stern* lange uittreksels uit het vraaggesprek. Op 28 november en 5 december 1960 deed ook de Amerikaanse editie van *Life* dat (Arendt, 233; Lauryssens, 1998, 229, 241; Poliakov 331). Al na de eerste aflevering zou er in joodse kringen fel protest gerezen zijn en werd van verdere publicatie afgezien. Op 9 januari 1961 drukte *Life International* dezelfde uittreksels af (Lauryssens, 1998, 255).
- ¹⁸ Een voorbeeld. In het eerste boek ging Eichmann naast de chauffeur van een vergassingswagen zitten (p. 165-166), in het tweede (p. 139-140) slaat hij de vergassing van buitenaf gade. Eerst beweert Lauryssens dat Eichmann zelf contact gezocht heeft met Sassen, in het tweede boek worden de rollen omgekeerd. Wat de feiten betreft is *De fatale vriendschappen van Adolf Eichmann* eigenlijk een heruitgave van *De Eichmann-erfenis*. Hier en daar een beetje herschreven, minder dialogen, een andere titel en uitgever. In het tweede boek staan meer 'letterlijke' uittreksels uit de Sassentapes, in het eerste boek werd veel ervan verwerkt in denkbeeldige dialogen tussen Eichmann en zijn vrouw. Je hebt er het raden naar of Lauryssens de chronologie van het origineel volgt, je weet niet wat hij vervormt of onjuist vertaalt. Welke passages komen uit de door Eichmann geannoteerde bladzijden en welke niet? Verder stelt ook de representiviteit van de uittreksels problemen.
- ¹⁹ In zijn tweede boek beweert Lauryssens dat Eichmanns vrouw in 1980 contact zocht met Sassen en hem in ruil voor de 67 originele spoelen de toestemming gaf «zijn lijvig manuscript onder zijn eigen naam te publiceren». Het copyright zou ze aan het Zwitsers weekblad *Die Weltwoche* gegeven hebben. Sassen heeft verder niets gedaan met het manuscript (Lauryssens, 1998, 305).

- ²⁰ «...hij is een machine. Hij heeft geen orgaan om onderscheidingen te treffen. Eichmann zelf ziet hier een filosofische achtergrond: 'Zur Norm habe ich die Kantische Forderung erhoben, und zwar schon sehr lange'. Hier biedt Eichmann het opzienbarende tafereel aan, dat de dodentreinen in naam van de categorische imperatief naar Polen ratelden, dat de crematoria loeiden in naam van de moraal» (Mulisch, 128).
- ²¹ De voordracht van 4 oktober 1943 is als document PS-1919 opgenomen in de officiële tekst van het Neurenbergproces (Procès des grands criminels de guerre, tome xxix, p. 110-173).
- ²² Dat antwoordde SS-arts Fritz Klein toen gevangene-arts Ella Lingens-Reiner hem in het kamp vroeg of hij geen respect had voor het menselijk leven (Lingens-Reiner, 1-2).
- ²³ Zie hierover Van den Berghe, 1995.
- ²⁴ Anders dan Arendt, geloofde Mulisch blijkbaar niet in universele morele waarden en in de mogelijkheid van een (minimale) ethische rationaliteit. «Zo is de mens, en het is niet zeer overzichtelijk. Het is mogelijk om in hem alles met alles te paren. Volkerenmoord met cocktailparties, vrouwenmoord met Mariadevotie, kindermoord met kinderbijliefde. Buiten de regels van de moraal bestaat nergens een morele werkelijkheid; zij bestaat niet in de 'menselijke natuur'. Die bestaat zelf niet. Het is zelfs zinloos om zonder meer te zeggen: 'jodenmoord'. Want de een huivert, de ander gnuift, een derde wordt ontroerd, de vierde haalt zijn schouders op. Van ieder mens moet ik eerst weten, in welk 'krachtveld' het woord terechtkomt, in wat voor 'menselijke natuur'» (Mulisch, 182).
- ²⁵ Al zegt hij niet zeker te weten of het begrip 'banaliteit van het kwaad' alleen op Eichmann slaat dan wel een beschrijving is van het kwaad en zijn wortels, de filosoof Nathan Rotenstreich was er midden jaren tachtig stellig van overtuigd dat Hannah Arendt zich vergiste. Kwaad kan niet banaal zijn, het vooronderstelt immers deliberatie en planning. Er bestaan geen kwade daden die niet geworteld zijn in het besef van de daad en zijn gevolgen. Gehoorzaamheid houdt niet in dat men er zich niet meer van bewust is slecht te handelen (Rotenstreich, 50-52). «Als de totale misdaad niet banaal is dan zijn diegenen die deelnemen aan de voltrekking ervan evenmin banaal, zelfs wanneer hun andere kwaliteiten triviaal of banaal genoemd mogen worden» (ibid, 53). Rotenstreich gaat voorbij aan het inzicht dat het doden van joden in de ideologie van het Derde Rijk geen kwaad was.
- ²⁶ Gershom SHOLEM, *Le Procès Eichmann, débat avec Hannah Arendt*, in *Fidélité et utopie*, Agora Pocket, 1992, p. 225 - aangehaald in Brauman en Sivan, 53.
- ²⁷ De beschuldiging staat nog steeds in de *Encyclopaedia Judaica* (Elon, 25).
- ²⁸ Ook anderen wezen daarop (Herzberg, 202; Rosenberg, 109). Op 12 april 1961 werd in het Amsterdamse hotel Krasnapolsky door het comité 'Proces Eichmann' een actieavond ingericht tegen oorlogsmisdadigers. Onder andere Marga Minco en Nico Rost gaven er lezingen, die gebundeld werden onder de titel *Eichmann was niet alleen*. Er waren duizenden Eichmannen in Hitler-Duitsland, maar de Duitse staat hield hen de hand boven het hoofd (Olink, 222-223).
- ²⁹ Arendt, 245-246; Gollancz; Rosenberg, 99-102. Het was ook voor het eerst dat in Israël een terdoodveroordeeling ten uitvoer werd gebracht. Gollancz was daar ronduit tegen, hij vond dat men de doden hun doden moest laten begraven; de levenden konden zich beter bezighouden met hedendaagse gruwelen, daar kon tenminste nog iets aan gedaan worden.
- ³⁰ Ook Mulisch schuwde geen kritiek. Op 20 april 1961, negen dagen na het begin van Eichmanns proces, tekende hij na het bijwonen van de grote parade ter gelegenheid van de Onafhankelijkheidsdag het volgende op: «Daar komt hun leger, Engels gedruild, met gestrekt zwaaiende armen, meisjes met automatische pistolen, baret in de ogen, daar ratelen hun tanks naderbij - mogen ze alstublieft eindelijk een leger hebben? ... De dag zal zelfs komen, dat wij ook van de joden weer mogen zeggen, dat zij iets ploertigs hebben gedaan, bij voorbeeld een Arabisch dorp uitgemoord en platgebrand, bij voorbeeld Kfar-Kassem - pas als die dag er is, zullen wij over hen spreken als over andere mensen, die goed zijn en slecht, en niet een van beiden: kortom als over andere

mensen. En pas dan zullen ook wijzelf geen antisemiet of filosemiet meer zijn, maar eveneens als andere mensen» (Mulisch, 66).

³¹ Zie hierover: Van den Berghe, 1987, 132, 136-137, 141, 236-237, 291, 319.

³² Na uiting gegeven te hebben aan haar opluchting, dat het hof had ingezien dat de aanklager niet had kunnen aantonen dat Eichmann meer dan medeplichtig was, schrijft ze: «Want dit was een belangrijk punt; het raakte de essentie van deze misdaad die geen gewone misdaad was, de ware aard van deze misdadiger die geen gewone boef was; kennelijk was door de rechters het griezelige feit niet uit het oog verloren, dat het in de vernietigingskampen doorgaans de gedetineerden en de slachtoffers zelf waren geweest die 'eigenhandig moordden'» (Arendt, 241).

³³ Ook dit standaardwerk, waarop Arendt zich nadrukkelijk baseerde, werd nog steeds niet in het Hebreeuws vertaald. In 1958 weigerde Jozef Melkman, de toenmalige directeur van Yad Vashem (het Israëliësch herdenkingsoord en studiecentrum voor de Shoah), iedere medewerking aan de uitgave van Hilbergs boek omdat «joodse historici van de instelling het niet eens waren met zijn inschatting van het (actieve en passieve) joodse verzet gedurende de nazi-bezetting». Deze Jozef Melkman bekleedde tijdens de Tweede Wereldoorlog een hoge functie bij de Joodse Raad van Amsterdam. Hij getuigde ook op Eichmanns proces en is in *Un spécialiste* te zien (Brauman en Sivan, 73-74, 132).

³⁴ Rezsó (Rudolf) Kasztner onderhandelde met de nazi's om Hongaarse joden vrij te kopen. Uiteindelijk kreeg hij een vrijgeleide voor 1685 joden, waaronder zijn familie en vele dorpsgenoten. In 1951 spande Kasztner een proces wegens smaad aan tegen de opsteller van een pamflet waarin zijn oorlogsverleden aan de kaak werd gesteld. Het proces onttaarde in een afrekening tussen politieke partijen. In feite werd het proces gemaakt van de Arbeiderspartij, van overlevenden die hadden gecollaboreerd en van slachtoffers die zich 'als schapen naar de slachtbank hadden laten leiden'. Rechter Benjamin Halevi (later één van de drie rechters op Eichmanns proces) sloot zich aan bij het verwijt dat Kasztner zijn ziel aan de duivel had verkocht en oordeelde dat hij alle Hongaarse joden had moeten waarschuwen voor wat de nazi's met hen van plan waren. Het Hoger Gerechtshof beried zich nog over de zaak toen Kasztner door een nationalistisch extremist vermoord werd. Kasztner werd postuum van vrijwel alle schuld vrijgesproken.

³⁵ Zie hierover: Van den Berghe, 1997. Voor de weerlegging van de ontkenners is het van groot belang zich te realiseren dat Eichmann tijdens het politieverhoor en op het proces spontaan getuigde over zijn bezoek aan enkele executie-oorden en exterminatiekampen, en ongevraagd verwees naar het *Führerbefehl* om de joden fysiek uit te roeien.

³⁶ Berouw, spijt, wroeging - in de ondertiteling vertaald als 'spijt', 'regret', 'regrets'.

³⁷ Zie hierover: Coppens; Rosenstone.

³⁸ Uit mijn contacten met Eyal Sivan blijkt wel dat alleen zij dat kunnen. De makers hadden bij elke scène onderin het scherm de datum of het nummer van de zitting kunnen plaatsen.

In Memoriam René Raindorf en Jacques Rozenberg

Wij hebben in de loop van 18 maanden twee waardevolle leden van de Beheerraad van de Stichting Auschwitz verloren, René Raindorf en Jacques Rozenberg. Beiden uitzonderlijke figuren. Beiden rebellen in hart en nieren. Beiden notoire antifascisten reeds voor de oorlog, dan - ondanks het gevaar- tijdens de oorlog, en zij hebben die strijd volgehouden na de oorlog onvermoeibaar tot aan hun dood. Beiden getuigden over hun verleden echter om het open te trekken naar vandaag, naar morgen. Beiden, politiek bewust, ontrafelden het nazisysteem dat tot de uiterste menssonwaardigheid had geleid. Beiden waarschuwden tegen ieder totalitair regime. Beiden vermeden te verwijlen in het slachtofferschap. Beiden wensten een bewustwording bij de toehoorders -schoolgaande jeugd, studenten, arbeiders, bedienden, leraars- om vooral nooit een jaknikker te zijn of te worden. Beiden legden de nadruk op de rijkdom van recht op vrijheid en op de eerbied voor de medemens. Beiden streden, ieder op zeer persoonlijke wijze en met hun eigen dynamiek, voor een leefbare wereld waar zij met overtuiging in geloofden ondanks hun gruwelijke ervaring van de industriële uitroeiing der nazi's. Beiden hebben de hel beleefd en gepleit voor menswaardigheid nu en waar ook ter wereld. Beiden hebben zich daarvoor volledig ingezet. Beiden ken ik sinds 1978. Beiden kunnen wij alleen maar eren door te pogen hun werk voort te zetten.

* Beheerder van de Auschwitz Stichting

Mededelingen

Lydia Chagoll, Doctor Honoris Causa aan de Vrije Universiteit Brussel

Op 16 november 1999 kreeg Lydia Chagoll, beheerder van de Auschwitz Stichting, een eredoctoraat aan de Vrije Universiteit Brussel. Ze kreeg die onderscheiding voor haar strijd voor de rechten van het kind, voor haar strijd voor tolerantie, voor haar strijd tegen racisme en voor haar strijd voor democratie. Daarnaast is Lydia Chagoll ook auteur, cineaste en choreografe.

Via deze weg wensen wij Lydia Chagoll van harte te feliciteren voor haar onderscheiding en voor haar tomeloze inzet, die ze iedere dag opnieuw ten dienste stelt van anderen, en voornamelijk van kinderen.

Hieronder publiceren wij de laudatio uitgesproken door Prof. Dr. Els Witte, Rector van de Vrije Universiteit Brussel, ter gelegenheid van de plechtigheid van de uitreiking van de eredoctoraten.

Aansluitend publiceren we het dankwoord van Lydia Chagoll, uitgesproken ter gelegenheid van diezelfde plechtigheid.

LAUDATIO LYDIA CHAGOLL

Lydia Chagoll werd geboren op 16 juni 1931 te Voorburg, Nederland. Later verwierf ze de Belgische nationaliteit. Als eerbetoon aan de Poolse danseres Chaja Goldberg nam ze als danseres in 1950 de achternaam Chagoll aan. Als kind van joods-Nederlandse ouders groeide ze op in Brussel, waar haar vader werkte als directeur van het

Hollandsch Weekblad, een krant voor Nederlanders in het buitenland en in de kolonies over de hele wereld.

Lydia Chagoll werd samen met haar zus naar de eerste Nederlandstalige gemeenschapsschool in Schaarbeek gestuurd, omdat haar vader de bevordering van het Nederlands taalgebruik wilde ondersteunen.

Als kind droomde ze ervan journalist of kinderarts te worden, maar de omstandigheden beslisten hier anders over. De oorlog beroofde haar van zes jaren en zes maanden van haar jeugd. Lydia Chagoll bracht drie jaar in de concentratiekampen door. In 1940 nam het gezin na de inval van de nazi's in België de wijk naar Nederlands-Indië, na omzwervingen in Frankrijk (en een verblijf van één jaar in een vluchtelingenkamp nabij Toulouse), Spanje, Portugal, Mozambique en Zuid-Afrika. In 1942 werd ze opgepakt door de Japanners in Batavia. Lydia Chagoll verbleef vervolgens drie jaar in vijf straf- en vrouwenkampen in het door de Japanners bezette Nederlands-Indië. Achtentwintig jaar later -in 1973- begon ze aan een boek, dat werd afgewerkt in 1981, en slaagde ze erin haar herinneringen over het verblijf in die kampen op schrift te stellen in een aangrijpend relaas. «Zes jaar en zes maanden : Herinneringen van een kind dat aan de nazi's is ontsnapt maar in Japanse kampen is terecht gekomen» (1981), dat later onder de titel «Buigen in Jappenkampen» (1986 ; 4de druk 1995) werd heruitgegeven. Ze voegde daar in 1988 ook «Hirohito, Keizer van Japan, een vergeten oorlogsmisdadiger ?» aan toe. Daarin kloeg ze het feit aan dat Hirohito nooit werd berecht als hoofdverantwoordelijke voor de massale oorlogsmisdaden en wreedheden, gepleegd door Japanse militairen en bezetters. In deze traumatische ervaringen vindt het ongebreideld en onvermoeibaar engagement van Lydia Chagoll in de strijd tegen onderdrukking en onverdraagzaamheid zijn bron.

De oorlogs- en kampjaren beroofden haar niet alleen van zes jaar en zes maanden van haar jeugd, maar ook van een normale school- en leertijd. Die kampjaren waren een aaneenschakeling van ontberingen en vernederingen, van brutale mishandeling en zware dwangarbeid. Na de oorlog ondervond ze dat er niets gebeurde voor mensen die uit de kampen waren teruggekeerd. Er werd niets gedaan om in het bijzonder kinderen op te vangen. Daar ze voor de oorlog maar twee jaar lagere school had gelopen, werd ze na de oorlog door verschillende athenea afgewezen. Als vijftien-

jarige werd ze wel in het eerste jaar middelbaar van de Nederlandse school in Brussel toegelaten. Ze stortte zich op haar studies om de achterstand in te halen. Later studeerde ze aan de ULB Germaanse talen in het Frans. Ze werd echter gedwongen om één vak te laten vallen, omdat ze geen middelbaar diploma had en om te voorkomen dat ze toch een universitair diploma zou behalen. De dans bood echter een uitweg. In Parijs, Londen en New York vulde ze haar studies dans aan. Ze behaalde als één van de twee enige Belgen het diploma van de *Ecole Supérieure d'Etudes Choréographiques*. Van 1950 tot 1973 was Lydia Chagoll in binnen- en buitenland actief als danseres en tenslotte als danslerares en choreografe. Het Ballet Lydia Chagoll bracht eigen creaties en balletten voor kinderen en de jeugd. Lydia Chagoll was ook jarenlang professeur des petits rats bij Maurice Béjart en voedde talrijke kinderen in de danskunst op. Ze is auteur van «Pleidooi van het Belgisch ballet» (1960) en van «Beknopt overzicht van het klassieke dansonderwijs» (1965).

In 1974 begon Lydia Chagoll met het schrijven van «Zes jaar en zes maanden : herinneringen van een kind dat aan de nazi's is ontsnapt maar in Japanse kampen is terecht gekomen» (1981). Ze maakte toen een zware tijd door. De fysieke en psychische ontberingen uit de kamptijd eisten hun tol en Lydia Chagoll stopte in 1973 met dansen. De gereputeerde en geëngageerde filmmaker Frans Buyens stimuleerde haar om haar ervaringen op papier te zetten en leerde haar ook het filmvak, zodat ze een tweede carrière als schrijfster en cineaste kon beginnen. Geleidelijk aan hield ze op haar eigen ervaringen op te schrijven en concentreerde ze zich op het lot van miljoenen kinderen onder het nazi-bewind. Lydia Chagoll verwierf wereldbekendheid in 1977 met haar documentaire film «In naam van de Führer», een verzameling van tot dan toe onbekende film- en fotodocumenten in combinatie met teksten uit de nazi-publicaties. Ze maakte ook een verkorte versie voor scholen onder de titel «Kinderen achter prikkeldraad». Hoewel de documentaires over de gruwelen van het nazisme talrijk zijn geworden, blijft deze hallucinante documentaire vrij uniek, daar hij uitsluitend over het lot en de holocaust van kinderen tijdens het Hitlerregime handelt. De beelden laten blozende Duitse kinderen en de Hitler-jeugd zien, die via sport en spel «opgevoed» worden in de megalomane ideologie van de Übermensch. Manipulatie en indoctrinatie door het nationaal-socialisme worden geïllustreerd. De beelden laten ook kinderen zien, die in bezet Europa op basis

van «wetenschappelijke» metingen geselecteerd werden om ze in kampen te «germaniseren» en op te voeden tot toekomstige nazi's of om ze als werklaven uit te buiten. De beelden laten ook verminkte, uitgemergelde, vermoorde, afgeslachte en vernietigde baby's en kinderen van joden, zigeuners en andere concentratiekampgevangenen zien. Lydia Chagoll zocht samen met haar levensgezel Frank Buyens gedurende drie jaar foto- en filmmateriaal bijeen in verschillende centra voor oorlogsdocumentatie en musea en archieven van concentratiekampen. Via de beelden en de commentaarteksten in de film en het bijhorende boek spreken de nazibeulen voor zichzelf: ze bevatten enkel citaten uit authentieke nazibronnen (redevoeringen, propaganda, geschriften, schoolboeken, wetten uit de periode 1933-1945). «In naam van de Führer» is geen chronologische reconstructie maar veeleer een schokkende impressie, die de kijker onthutst en vol afschuw achterlaat. «In naam van de Führer» werd bekroond met drie internationale prijzen: André Cavens prijs (1977), België; Speciale Prijs van de Internationale Jury Leipzig (1978), DDR; Grote Prijs van het Internationaal Festival van Kosmaj (1978), Joegoslavië. In 1992 werd de film opnieuw uitgebracht op video. In het licht van de recente actualiteit blijkt helaas hoe noodzakelijk en onontbeerlijk het is deze schokkende documentaire te blijven verspreiden en bekijken. Sedert ze films maakt, gaf Lydia Chagoll ook tal van lezingen en causerieën in het kader van bewustmakingsacties tegen geweld, racisme, totalitarisme en voor democratie en tolerantie.

Eén van de leidmotieven van Chagoll's oeuvre als schrijfster en dichteres is opnieuw het aan de kaak stellen van onderdrukking en machtsmisbruik door een stem te geven aan de doodgezwegen slachtoffers, zoals weer bleek uit één van de verhalen van haar jongste boek «Het toekomstige verleden jaar: verhalen» (1998). Deze bundel werd eveneens geïnspireerd door de vaak traumatische maar rijke herinneringen en ervaringen van de schrijfster. Door de combinatie van registers - ernst, spot, hoop, fantasie -, die zo typerend is voor Chagoll, krijgt de lezer nooit het gevoel van uitzichtloosheid of wanhoop. «Alleen in het bos» (1994) is een uiteenlopende verzameling van korte mijmeringen over leven, liefde, dood en ook oorlog. In «Moordende wals» (1995) blijft ze de waarschuwing van de Tweede Wereldoorlog herhalen. Ze huivert van de gruwel van de oorlogen die dagelijks in de wereld blijven woeden. Kinderen zijn steeds weer de grootste slachtoffers.

Lydia Chagoll heeft zich in de loop der jaren bijzonder ingezet voor de bevordering van het welzijn van kinderen. Ze heeft zich continu ingespannen voor de promotie van de rechten van het kind, hoewel ze betreurt dat het nodig is geweest naast de rechten van de mens nog eens speciaal de rechten van het kind te moeten creëren. Alsof kinderen geen mensen zijn. Omdat ze als kind geleden heeft onder het machtsmisbruik van volwassenen maakte ze de film «Voor de glimlach van een kind» (1982), een informatieve en taboe-doorbrekende poppenfilm over het schokkend probleem van kindermishandeling, waarin tal van vormen van en aanleidingen tot kindermishandeling voorkomen. De baanbrekende film beperkt zich niet tot de ernstige gevallen van kindermishandeling, maar handelt over alle vormen van onderdrukking van het kind. Deze documentaire groeide uit een heel anders bedoeld initiatief. In een interview met Veerle Beel (De Standaard Magazine, 15 juli 1994) lichtte Lydia Chagoll dit toe : «Ik wilde met een SOS-kindertelefoon beginnen, maar de anderen waren mij net iets voor. Toen stelde Cathérine Marneffe, kinderpsychiater in het AZ in Jette, voor toch maar bij mijn eigen vak te blijven. Daarom dus die film». Sedertdien is Lydia Chagoll blijven campagne voeren in en om scholen om de publieke opinie voor dit probleem te sensibiliseren. Lydia Chagoll meent dat ouders onvoldoende geschoold, voorgelicht en voorbereid worden op het ouderschap. Kinderen zijn immers bijzonder kwetsbaar. Kinderen opvoeden vindt ze het moeilijkste dat er bestaat. Haar engagement in de strijd tegen kindermishandeling en voor de promotie van de rechten van het kind heeft alles te maken met haar eigen jeugd. Jaren na het uitbrengen van deze film zou het probleem van kindermishandeling op een bijzonder tragische wijze vooraan op de publieke en politieke agenda komen te staan. Lydia Chagoll bestendigde haar engagement in de strijd tegen kindermishandeling en voor het welzijn van kinderen door de oprichting van de v.z.w. Voor een glimlach van een kind. De Koning Boudewijn Stichting herbergt sedert 1995 het Fonds Lydia Chagoll en stelde in 1996 de Lydia Chagoll Prijs - «Voor de glimlach van een kind» in om jaarlijks een opmerkelijke actie te bekronen die een bijdrage levert tot het bevorderen van het respect voor kinderen in de Belgische samenleving en tot de opheffing van elke vorm van discriminatie of onderdrukking jegens de kinderen.

In november 1996 zette Lydia Chagoll een campagne in, opdat de 20ste november als jaarlijkse nationale dag wordt

uitgeroepen ter ere van het VN-Verdrag inzake de Rechten van het Kind.

Haar strijd voor de bevordering van het welzijn van kinderen bracht Lydia Chagoll in contact met het probleem van jeugdgedelinquentie en zo ook met de gevangeniswereld. Sedert 1985 is Lydia Chagoll lekenconsulente in de manengevangenis van Nijvel. Ze wilde immers meer zijn dan alleen artiest en meer doen dan boeken schrijven en films maken. Lydia Chagoll is ervan overtuigd dat een mens van zijn vrijheid beroven het ergste is wat er is. Langdurige straffen leiden tot niets, breken een mens en maken hem/haar niet beter. Als hij of zij uit de gevangenis komt, wordt hij of zij nog steeds uitgestoten door de samenleving. Daarom hervallen velen, meent ze.

Ondanks alle ontberingen en de overvloed aan gruwel die Lydia Chagoll in haar kindertijd heeft meegemaakt en die ze als volwassene moest herbeleven en verwerken, is ze hoopvol, verbeterd en strijdlustig gebleven en ademt ze sterke levenslust uit. In deze tijd is Lydia Chagoll een baken voor ons allen.

Prof. Dr. Els WITTE,
Rector VUB

Hieronder vindt u het dankwoord van Lydia Chagoll, uitgesproken ter gelegenheid van de uitreiking van haar eredoctoraat op 16 november 1999. Hierin maakt ze zich enkele bedenkingen over het kind en de rechten van het kind. Bedenkingen die naar het hart grijpen en uitnodigen tot reflectie.

«Waarom niet enkele bedenkingen voorleggen over wat mij constant bezighoudt : het mensje kind.

Kinderen dromen van... Van later te worden... En die dromen worden wensen, die zelden in vervulling gaan. In ons rijke Westen worden kindervensen te vaak in de kiem gesmoord. De redenen : familiaal onbegrip, tekortkomingen van het onderwijs, sociale wantoestanden, gebrek aan belangstelling van regeerders.

En kinderen in de arme landen ? Miljoenen kinderen zijn gedwongen tot kinderarbeid. Andere komen om van honger. Uitgebuit, uitgeput, is hun toekomst meestal uitzichtloos.

En dan zijn er vele kinderen die in oorlogssituaties leven, onder terreur, onder bedreiging, onder bommen. En in sommige gebieden verplicht als kindsoldaat te plunderen, te moorden.

Armoede, oorlog. Altijd zijn kinderen de dupe. Ik stond erbij en keek ernaar, zegt een ludiek kinderliedje. En het is onze profijt-maatschappij die de grote schuldige is. Zij besteeft minder ontwikkelde landen, zij stookt op tot oorlogvoeren. Maar eerlijk is eerlijk, altijd sturen we humanitaire hulp. Niet om onrecht te verhelpen maar als nepzalf op etterende wonden.

Armoede, oorlog ! Vandaag ! Wij die de laatste honderd jaren op zovele gebieden fantastische vooruitgang hebben geboekt. Helaas, het misprijzen van de medemens heeft ook grote vorderingen gemaakt. We verlaten een eeuw van genociden, ethnociden, collectieve massamoorden. En we gaan rustig door met diaboliseren, demoniseren, sataniseren. Altijd vinden wij zondebokken.

De slachtoffers kunnen zich beroepen op de rechten van de mens -op papier twee eeuwen oud. Na de 1ste Wereldoorlog kregen wij ineens de rechten van het kind opgediend. Kinderen, waren zij dan geen mensen ? Maar goed, er scheen behoefte om voor hen apart een conventie op te stellen. Gedurende 65 jaar werd die tekst grondig bijgeschaafd en beter omschreven. Tien jaar geleden ontstond het Verdrag inzake de rechten van het kind. Onder die benaming hebben sindsdien 191 landen dat verdrag geratificeerd. Twee landen hebben dat tot hiertoe geweigerd. Eén van die twee is de U.S.A. Eigenaardig ? Niet eens. Naast andere onaanvaardbare zaken zijn in bepaalde Amerikaanse staten nog steeds doodstraffen voor minderjarigen geldig. De 191 landen die de rechten van het kind geratificeerd hebben, protesteren niet, komen niet in opstand. Ze zwijgen. Deductie : aan de Verenigde Staten van Amerika mag niet geraakt worden. Ter informatie : Uncle Sam beschikt over uitstekende wetten betreffende de dierenbescherming.

De rechten van het kind. Die rechten erkennen. Prachtig ! Maar ze effectief toepassen ? Moeilijk. Oh zo moeilijk. Neem België. Wij zijn teruggewezen op het Europees Hof van Straatsburg omdat jeugdrechters kinderen voor 15 dagen

naar de gevangenis kunnen sturen. Zogenaamd als noodoplossing als er op het moment van aanhouding geen plaats is in één van onze jeugdinstellingen. In werkelijkheid is het gewoon een repressiemaatregel want de 16de dag is ineens wel plaats om dat kind van de maatschappij te verwijderen. Sowieso waarom kinderen als onmondig beschouwen maar ze zodra ze iets mispeuteren, als volwassenen behandelen ? En sowieso waarom blijft België de terechtwijzingen van het Europees Hof naast zich neerleggen ? Een kind in de gevangenis. Ik rebelleer !

Zoals iedereen ken ik ook het zaagdeuntje : de jeugd van tegenwoordig is veeleisend, onbeschoft, brutaal, respectloos. Ik wil niet de realiteit miskennen. Zekere individuen, dus ook kinderen, zijn soms totaal negatief ingesteld. Maar als er zoveel schort aan 'de jeugd' moeten we niet eerst en vooral onze samenleving in vraag stellen ? Het kind reageert op het aangeboden, leert gedrag door voorgedaan gedrag. Helaas, de huidige maatschappij is niet bepaald voorbeeldig. De jeugdigen met bestraffende vinger aanwijzen, is een klein kunstje. Zou het soms niet veel verstandiger zijn sommige volwassenen op het matje te roepen ?

Als klap op de vuurpijl wordt nog geïnsinueerd dat het gros van de migranten jeugd een crimineel gedrag heeft. Het doet mij denken aan 'alle joden zijn rijk' en 'alle schotten zijn gierig'. Is het niet zo dat die migranten jeugd lijdt onder drievoudige discriminatie : die van het onderwijs, van de huisvesting, en op de arbeidsmarkt ?

Bedenkingen. Vragen. Ik wil niet vergeten dat niets, maar dan ook niets, zo moeilijk is dan een kind naar de volwassenheid te helpen. Maar moeten we ons niet afvragen of het opstandige gedrag van minderjarigen niet vooral een reactie is op het gebrek aan respect waarmee zij worden bejegend ? Zij zijn een groep van personen, geen kudde vee.

Neem als voorbeeld het onderwijs. Alle kinderen geven de voorkeur aan klassen met 12 leerlingen eerder dan met 25, hebben liever te doen met onderwijzend personeel dat de kans krijgt de leerstof te behandelen op rustige, verantwoorde wijze. Waarom wordt er geen rekening mee gehouden ? En dan maar klagen over de kloof tussen jeugd en volwassenen, en verbaasd zijn kinderen het plezier in leren te hebben ontnomen. Waarom niet beantwoorden aan de normale behoefte van kinderen voor aandacht ? Waarom kinderen in hun kind-zijn beledigen ? Waarom die repetitieve agressie tegenover hen ? Gebrek aan middelen ? Rijke lan-

den zouden veel meer geld moeten besteden aan onderwijs en cultuur. En als het die welvaartslanden wat slechter gaat, zou er volgens mij dubbel zo veel geld naar onderwijs en cultuur overgeheveld moeten worden. Maar dat schijnt helemaal uit den boze.

U denkt wellicht : dat mevrouw tje staat niet met haar twee voeten op de grond. Weest u gerust, met een 25 jarige danscarrière achter de rug weet ik verdomd goed het verschil tussen zweven in de lucht en bewegen op vaste bodem. Mij gaat het om een ideologische visie. Ik bedoel : alle kinderen, zonder onderscheid gelijke kansen geven, volgens hun niveau, en met eerbied de minderjarigen gidsen naar de meerderjarigheid.

Heel even wil ik persoonlijk zijn. Door oorlogsomstandigheden ben ik, zoals zoveel andere kinderen, diep verneerd geweest. Vluchtelingenkinderen, mijn lot, werden van het onderwijs uitgesloten. En kinderen van de vijand, opgesloten in kampen, mijn lot, werden, naast al de ontberingen, zeer bewust achterlijk gehouden. Achterlijk ! Geestelijke ontwikkeling was verboden. Die ervaring van minachting heeft mijn leven bepaald, mijn inzicht verdiept, en is mijn ferment om voor het welzijn van kinderen op te komen, dus ook het asielzoekende kind. En ik kan noch begrijpen, noch aanvaarden dat alleenstaande vreemdelingenkinderen opgenomen in families, en die hier jaren schoolonderwijs volgen, het land worden uitgewezen. Niemand twijfelt eraan dat zorgen voor de gezondheid van kinderen een plicht is. Welnu, geestelijke ontwikkeling is even noodzakelijk.

Om te besluiten : ik pleit voor respect, op elk gebied en ongeacht de leeftijd, voor de medemens in nood. Ik droom ervan en ik wens dat het prachtige begrip empathie weer ten volle in zijn betekenis van kracht wordt. Respect, empathie. Het moet kunnen !»

Lydia CHAGOLL
Auteur, cineaste en beheerder
van de Auschwitz Stichting

16.11.1999

Verhandelingswedstrijd van de Auschwitz Stichting.

Op 27 januari 2000, dag van de bevrijding van Auschwitz-Birkenau, organiseert de Auschwitz Stichting haar jaarlijkse verhandelingswedstrijd. Die richt zich tot het eerste en het tweede jaar van de derde graad van het secundair onderwijs en is netoverschrijdend. Leerlingen werken een thema uit dat wordt bepaald door een vakjury en betrekking heeft op 'Opvoeding na Auschwitz' in zijn meest ruime betekenis. De proef wordt afgenomen door de verantwoordelijke vakleraar in de schoolinstelling zelf.

De prijs is ingedeeld per provincie. De laureaten krijgen een cheque van 5000 BF en een gratis deelname aan de studiereis naar de kampen van Auschwitz-Birkenau tijdens de paasvakantie, van 20 t/m 23 april 2000.

Deze verhandelingswedstrijd geniet de steun van de provinciebesturen van Oost-Vlaanderen, van West-Vlaanderen, van Antwerpen, van Vlaams-Brabant, en van het College van de Vlaamse Gemeenschapscommissie.

Voor meer inlichtingen : Auschwitz Stichting, Huidevettersstraat 65, 1000 Brussel, tel : 02/512.79.98, fax : 02/512.58.84 of e-mail : auschwitz.foundation@skynet.be.

Studiereis naar Auschwitz-Birkenau van 20 t/m 23 april 2000.

De studiereis van de Auschwitz Stichting voor leerkrachten en animatoren uit het vormingswerk naar de vernietigingskampen van Auschwitz-Birkenau vindt dit schooljaar plaats van 20 t.e.m. 23 april 2000.

De reis vindt plaats in aanwezigheid van kampoverlevenden die de bezoeken aan de kampen begeleiden. Die worden ook telkens gevolgd door debatten.

Het programma van de reis ziet er voorlopig als volgt uit :

- een bezoek aan de kampen van Auschwitz I, Birkenau & de Nationale Blokken in Auschwitz I. Deze worden gevolgd door debatten en besprekingen. De bezoeken en studiedagen ter plaatse worden begeleid door overlevenden van de concentratie- en vernietigingskampen.
- een begeleid bezoek aan Krakau (het kasteel van Wawel, het Joods getto, het nazigetto, de apotheek van Tadeusz Pankiewicz, de synagoge) en Babice.

- Facultatief : de zoutmijn van Wieliczka.

Prijs : 15.000 BF, uitsluitend voor leerkrachten en animatoren uit het vormingswerk ; 25.000 BF voor andere geïnteresseerden. Zijn in de prijs inbegrepen : vliegtuig, overnachting in vol pension, geleide bezoeken kampen, geleid bezoek Krakau.

Een infodag voor de deelnemers aan de reis vindt plaats op zondag 9 april 2000 in het Joods Museum van Deportatie en Verzet in Mechelen. De voormalige Dossin-kazerne was een verzamelkamp voor de deportatie van de joden van België. Naast een historische, praktische, toeristische inleiding, krijgen de deelnemers een geleid bezoek aan het Joods Museum van Deportatie en Verzet.

Voor meer inlichtingen en voor de inschrijvingsmodaliteiten, schrijf, bel, fax of e-mail naar de Auschwitz Stichting, Huidevettersstraat 65, 1000 Brussel, tel : 02/512.79.98, fax : 02/512.58.84, e-mail : auschwitz.foundation@skynet.be (Contactpersoon : Mevr. Nadine PRAET).

Het Geheugen van de Mensheid

Op zaterdag 19 februari 2000 organiseert het Interfacultair Departement voor Lerarenopleiding van de Vrije Universiteit van Brussel, in samenwerking met de Auschwitz Stichting, het Joods Museum van Deportatie en Verzet, het Fort Breendonk en de inspectie van het secundair onderwijs, een studiedag over '*Het Geheugen van de Mensheid*'.

Hoofddoel is het ontwikkelen van een collectief bewustzijn over de nazimisdaden en -genocides bij de jeugd van heden en die van morgen. De groep van getuigen wordt steeds kleiner en de vrees is niet ongegrond dat over deze periode een negativistisch of op zijn minst een verwaterd beeld wordt opgehangen in bepaalde sferen.

Die studiedag is bedoeld voor leraars menswetenschappelijke vakken. Het programma ziet er voorlopig als volgt uit :

- 09u00 : onthaal
- 09u30 : verwelkoming door de Vice-Rector Onderwijs VUB
- 09u40 : Prof. Dr. W. Goeghebuer
- 09u50 : Prof. Dr. M. Elchardus
«Etnocentrisme en autoritarisme bij Vlaamse jongeren anno 1997-98»

- 11u00 : koffiepauze
- Aansluitend : Lydia Chagoll
Vanuit haar engagement. Over haar ervaringen i.v.m. filmen, getuigenissen.
- 12u15 : lunch
- 14u00 : Prof. B. Von Borries
«Oorlog, geweld, orde en verdraagzaamheid bij Europese adolescenten»
- 15u00 : Videomontage over leerlingenactiviteiten in kazerne Dossin en Breendonk
- 15u20 : Prof. Dr. Els Witte, Rector van de VUB.
- 15u35 : Marleen Vanderpoorten, Minister van Onderwijs en Vorming
«Onderwijs. Waarden en normen»
- 16u00 : Afsluiting van de dag door de Voorzitter van de Raad van Bestuur van de VUB, Prof. Dr. Rik Van Aerschot.

Pedagogische Commissie van de Auschwitz Stichting

De Auschwitz Stichting werkt momenteel aan de uitbouw van haar pedagogische activiteiten in een pedagogische stuurgroep, samengesteld met o.a. leden van de inspectie, leden van de Raad van Beheer van de Auschwitz Stichting en vertegenwoordigers van diverse Vlaamse universiteiten.

De Auschwitz Stichting heeft als doel het grote publiek, en meer in het bijzonder de jeugd, te informeren over het fascisme en zijn gruwelijke gevolgen, de naziconcentratie- en nazivernietigingskampen.

De Stichting maakt van 'Opvoeding na Auschwitz' haar belangrijkste taak en heeft volgende doelstellingen :

- een collectief bewustzijn ontwikkelen over de nazimisdaden en -genocides bij de jeugd van vandaag en die van morgen.
- de huidige en komende generaties informeren en vormen tot 'getuigen van de getuigen'

Die pedagogische stuurgroep zal op termijn uitmonden in een commissie waar ook leerkrachten in worden opgenomen. De nadruk van de werking van de Pedagogische Commissie ligt op informatie, vorming, ondersteuning en service.

De Auschwitz Stichting en haar Pedagogische Commissie zullen vanaf dit schooljaar een Pedagogisch Bulletin uitgeven

voor leerkrachten geschiedenis, niet-confessionele zedenleer, Nederlands en godsdienst.

Voor meer inlichtingen over de Pedagogische Commissie en het Pedagogisch Bulletin kan u altijd terecht op de Auschwitz Stichting, Huidevettersstraat 65, 1000 Brussel, tel : 02/512.79.98, fax : 02/512.58.84 of e-mail : auschwitz.foundation@skynet.be.

Archiefondsen van de Auschwitz Stichting

De Auschwitz Stichting, studie- en documentatiecentrum over de nazimisdaden en -genocides stelt volgende archiefondsen ter beschikking van wetenschappers, vorsers en studenten.

De raadpleging ervan is onderworpen aan het algemeen bibliotheekreglement van de Auschwitz Stichting enerzijds, en anderzijds aan een zeer specifiek reglement.

Elke raadpleging moet schriftelijk worden aangevraagd bij het secretariaat van de Auschwitz Stichting.

• Persoonlijke papieren

Fonds persoonlijke papieren slachtoffers van de nazimisdaden en -genocides.

Dit fonds telt ongeveer 3000 stukken (foto's, handgeschreven en getypte documenten, drukwerk). De stukken zijn geklasseerd in 18 kartonnen dozen en overschouwen zowel de 19e als de 20e eeuw. Het fonds bevat zowel origineel materiaal als facsimile 's. Het werd samengesteld aan de hand van documenten die de slachtoffers van de nazimisdaden en -genocides hebben geschonken tijdens hun audiovisueel interview. Het bevat persoonlijke papieren (brieven, autobiografieën, boekjes, tekeningen, gedichten, e.d.) van vervolgd en gedeporteerden, administratieve documenten (identiteitspapieren, attesten, toestemmingen, e.d.) van gedeporteerden en vervolgd en persoonlijke foto's.

Dit archiefonds is gerepertorieerd en een geïnformateerde inventaris is in aanmaak.

Fonds van het Internationaal Auschwitz Comité.

Dit fonds bevat ongeveer 3000 handgeschreven, gedactyleerde en gedrukte stukken (zowel originelen als fac-

simile's). Het bestaat uit publicaties, briefwisseling en administratieve documenten van het Internationaal Auschwitz Comité van 1977 tot 1996.

Fonds van de Vriendenkring van gewezen politieke gevangenen van Auschwitz-Birkenau, Kampen en Gevangnissen in Silezië.

Dit rijk fonds is volledig gerepertorieerd, geïndexeerd en geïnventariseerd en bestaat uit ongeveer 2000 stukken. Het bevat inkomende en uitgaande briefwisseling, administratieve documenten (toestemmingen, boekhouding, uitnodigingen, programma's, enz.) van de Vriendenkring sinds 1946. Daarnaast heeft het archieffonds ook een heel belangrijke verzameling briefwisseling van de vervolgd en gedeporteerden.

• **Orale bronnen**

Archieffonds met audiomateriaal

Dit fonds bevat geluidsopnames en interviews van overlevenden van de naziconcentratie- en -vernietigingskampen. Deze opnames (66 in totaal) werden gerealiseerd door de Auschwitz Stichting. Dit fonds is volledig gerepertorieerd.

Fonds audiovisuele interviews van de overlevenden van de naziconcentratie- en -vernietigingskampen.

Dit zeer rijk fonds bestaat uit ongeveer 164 audiovisuele interviews, ofwel 871 uren videomateriaal, met overlevenden van de concentratie- en vernietigingskampen van de nazi's. Deze opnames werden gedaan door de Auschwitz Stichting en kaderen in het audiovisueel programma «*De herinnering aan de nazimisdaden en -genocides*» dat de Stichting in samenwerking met de universiteit van Yale in 1992 heeft opgestart. Dit fonds is volledig gerepertorieerd en wordt momenteel geïndexeerd.

• **Fototheek**

Dit fonds bevat ongeveer 3500 stukken (originelen en facsimile 's) en hebben betrekking tot het Derde Rijk (geschiedenis, economie, propaganda, politiek, ideologie), tot de nazimisdaden en -genocides (euthanasieprogramma, werkkampen, concentratie- en vernietigingskam-

pen, bevrijding, enz.) en tot de activiteiten van de

Auschwitz Stichting.

Pedagogische diensten

- **Omkadering van schoolprojecten**

De Auschwitz Stichting stelt haar documentatie en de kennis van haar wetenschappelijke en administratieve medewerkers ter beschikking van de onderwijsinstellingen om diverse schoolprojecten te begeleiden. Voor zij die erom vragen stelt ze alles in het werk om de kampoverlevenden een levendige getuigenis te laten brengen in de klassen. Dat is een pedagogische dienstverlening van onschatbare waarde. De getuigenissen worden gekenmerkt door hun emotie en waarachtigheid.

- **Pedagogische voordrachten**

Op aanvraag van directies en leerkrachten verzorgt de Auschwitz Stichting voordrachten van overlevenden van de naziconcentratie- en nazivernietigingskampen en wetenschappelijke medewerkers van de Stichting. Verschillende thema's kunnen hierbij worden aangesneden : fascisme, deportatie, nazi-volkerenmoord, racisme, antisemitisme, enz... De voordrachten kunnen worden gevolgd door een debat met de leerlingen en leraren.

- **Rondreizende tentoonstelling**

« De concentratiekampen en vernietigingspolitiek van de nazi's in hun historische context 1914-1945 »

De Auschwitz Stichting stelt deze tentoonstelling ter beschikking van de onderwijsinstellingen. De tentoonstelling bevat een tweehonderdvijftigtal documenten en onderschriften die handelen over de belangrijkste momenten van de hedendaagse geschiedenis : de Eerste Wereldoorlog, de crisissen van de Weimar-republiek, de grote wereldcrisis, de

opkomst van het fascisme in Europa en de Tweede Wereldoorlog. De tentoonstelling verwijst naar de veelheid van oorzaken en de historische complexiteit die uiteindelijk hebben geleid tot een van de grootste catastrofes in de geschiedenis : de nazi-concentratiekampen en -volkerenmoord.

- **Bezoek aan Breendonk**

Bezoek aan het Fort van Breendonk, een transitkamp tijdens de bezetting. Zowel de historische plaats als het museum getuigen van de nazi-criminaliteit maar ook van het verzet tegen de bezetter in België.

Voor meer inlichtingen, Fort van Breendonk : 03/886.62.09

- **Het Studie- en Documentatiecentrum**

Leerkrachten, universiteitsstudenten en wetenschappers kunnen een beroep doen op de gespecialiseerde bibliotheek die meer dan 6.000 boekdelen telt. Ze hebben betrekking op het Interbellum, het Derde Rijk, de deportatie, het antisemitisme, nazi-criminaliteit en volkerenmoord.

Het studie- en documentatiecentrum is op werkdagen voor het publiek toegankelijk van 9u30 tot 16u00. Het personeel van het centrum staat ter beschikking van studenten en wetenschappers.

Voor bezoeken en afspraken met de wetenschappelijke staf moet u vooraf met de administratie van de Auschwitz Stichting contact opnemen, hetzij schriftelijk (Huidevettersstraat 65, 1000 Brussel), hetzij telefonisch (02/512.79.98).

- **Gespecialiseerde fototheek**

De fototheek omvat zowat 3.500 foto's waarvan er 1.000 betrekking hebben op de concentratie- en vernietigingskampen.

- **Verhandelingswedstrijd**

De verhandelingswedstrijd richt zich tot het 1ste en 2de jaar van de 3de graad uit alle netten van het onderwijs. De proef wordt afgelegd in de instelling zelf rond de periode van 27 januari. Hij bestaat erin een thema uit te werken. De

maximale lengte van de verhandeling bedraagt 2 bladzijden of 1 bladzijde recto verso.

Inschrijven voor de verhandelingswedstrijd kan voor 31 december. Voor meer inlichtingen kan u terecht op telefoonnummer 02/512.79.98.

ALGEMEEN REGLEMENT - HOGER SECUNDAIR ONDERWIJS, 1STE, 2DE JAAR VAN 3DE GRAAD

Art. 1 - De Auschwitz Stichting, studie- en documentatiecentrum schrijft een jaarlijkse wedstrijd uit ter nagedachtenis aan alle slachtoffers van de nazi-concentratie- en vernietigingskampen.

Art. 2 - De proef bestaat uit het schrijven van een verhandeling waarvan het onderwerp jaarlijks bepaald wordt. De duur van de proef is drie uren. Door de betrokken leerkracht kan een toelichting gegeven worden bij de afname van de proef. De verhandelingen zullen zowel op inhoud (2/3) als op stijl (1/3) beoordeeld worden.

Art. 3 - De jaarlijkse prijzen voor de bekroning van de beste inzendingen worden in de maand juni uitgereikt bij voorkeur op het einde van het schooljaar tijdens de proclamatie.

Art. 4 - Per provincie wordt één prijs uitgereikt ten bedrage van 5.000 BEF. Bovendien mogen de laureaten gratis deelnemen aan een studiereis naar Auschwitz-Birkenau georganiseerd door de Auschwitz Stichting. De reis ter waarde van ruim 30.000 BEF duurt 5 dagen en vindt plaats tijdens de Paasvakantie. De Auschwitz Stichting behoudt zich het recht voor de bekroonde werken te publiceren.

Art. 5 - De inzendingen worden geadresseerd aan de Heer Paul Halter, voorzitter van de Auschwitz Stichting, Huidevetterstraat 65, 1000 Brussel op de voorziene datum van de toepassingsmodaliteiten van het reglement.

Art. 6 - De inzendingen worden beoordeeld door een jury samengesteld uit leden van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting, leerkrachten en personen van wie de opname wenselijk wordt geacht. Elk jurylid brengt verslag uit over de inzendingen die hem of haar worden voorgelegd. Na kennisname van het geheel der verslagen gaat de jury over tot de toekenning van de prijzen. Tegen de beslissing van de jury is geen beroep mogelijk.

Art. 7 - Alles wat niet vermeld wordt in dit reglement, valt onder de bevoegdheid van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting.

**• Joods Museum van Deportatie en Verzet -
Kazerne Dossin - Mechelen.**

Het Museum van Deportatie en Verzet van de Joden van België is in een vleugel van de voormalige «Kazerne Dossin de Saint Georges» gevestigd. Deze historische site is ook een oord van herinnering. Hier, halfweg tussen Brussel en Antwerpen, organiseerden de nazi's het «SS-Sammellager Mecheln», het verzamelkamp van de deportatie van de Joden van België.

Het «SS-Sammellager Mecheln» is het vertrekpunt van een deportatie zonder terugkeer. Tussen 1942 en 1944 voerden 28 konvooiën 25.257 gevangenen van Mechelen naar Auschwitz in Polen. Twee derden van hen werden bij hun aankomst vergast. Bij de bevrijding van de kampen waren er nog slechts 1.207 in leven. De kazerne Dossin was, in de meeste letterlijke betekenis van het woord, een wachtkamer van de dood.

Het museum van Deportatie en Verzet van de Joden van België toont en vertelt de geschiedenis van de «Endlösung» in België en Europa.

In het museum komen meerdere onderwerpen aan bod : de hulp en de steun aan de SS'ers -nochtans slechts een kleine groep- vanuit Belgische instellingen, de collaboratie van extreem-rechtse bewegingen, de moord op bijna de helft van de Joden in België, het verzet van de Joden die aan de deportatie weten te ontsnappen, de hulp en de medewerking van een brede laag van de Belgische bevolking, in het bijzonder de redding van de Joodse kinderen.

Adres : Goswin de Stassartstraat 153, B - 2800
Mechelen.

Tel. 015/29.06.60, fax 015/29.08.76.

Gratis toegang.

Open van zondag tot donderdag van 10 tot 17 uur.

Groepsbezoek na afspraak. Interactieve rondleiding in het Nederlands, Frans en Engels.

Een didactische documentatiemap staat ter beschikking van de leerkrachten. Ook andere publicaties staan ter beschikking, o.m. BEER, R. en DE KEULENAER, P. (red.)

KZ 5148. Antwerpen, 1992 en VANERMEN, S. *De ontkenning van de jodenuitroeijing. Het negationisme en de invloed ervan op extreem-rechts in België*. Brussel, 1996.

Audiovisuele interviews

Sinds 1992 neemt de Auschwitz Stichting, in samenwerking met de Universiteit van Yale en haar programma *Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies*, audiovisuele interviews af van kampoverlevenden en overlevenden van de nazigenocides. Dit programma heet : «*De herinnering aan de nazimisdaden en -genocides*». Tot op heden hebben we meer dan 150 interviews afgenomen, die tussen de 8 en de 15 uren duren. Daarom kunnen de interviews afgenomen worden op meerdere dagen.

In het kader van dit programma verzamelt de Stichting de getuigenissen van al diegenen die slachtoffer zijn geweest van het nazikampensysteem en de -genocides. Wij doen een oproep aan alle betrokken herinneringscentra, zoals overlevenden van Auschwitz, Dachau, Buchenwald, Dora, Mauthausen, Ravensbrück, Stutthof, Sachsenhausen, Neuengamme,... maar ook aan de slachtoffers van de nazi-gevangenis.

De interviews vinden plaats op locatie en kunnen thuis, bij de getuige, worden afgenomen. Die interviews zijn volledig vrij. De twee interviewers komen niet tussen en laten de getuige vrijuit praten. Wij voeren ook geen enkele montage uit op het beeldmateriaal.

Het doel van die opnames is niet alleen wetenschappelijk, maar ook pedagogisch. Wij denken aan de toekomst. Ooit zullen de getuigen er niet meer zijn. Daarom kunnen die opnames in scholen worden gebruikt om de jongeren te waarschuwen voor de gevaren van het fascisme.

De getuige krijgt een kopij van zijn of haar interview. Een andere kopij wordt opgestuurd naar de universiteit van Yale. De originelen worden door de Auschwitz Stichting bewaard.

Indien u geïnterviewd wil worden, of indien u overlevenden van de naziconcentratie- en nazivernietigingskampen kent, of indien u gewoon meer informatie wil over het audiovisueel programma, aarzel dan niet contact op te nemen met de Auschwitz Stichting op het nummer 02/512 79 98.

Prijs van de Auschwitz Stichting

REGLEMENT

Art. 1 - De Auschwitz Stichting, Studie- en Documentatiecentrum over de concentratiekampen, stelt de Prijs van de Auschwitz Stichting in ter herdenking van de slachtoffers gevallen in de concentratie- en vernietigingskampen onder het nazisme.

Art. 2 - De Prijs van de Auschwitz Stichting wordt jaarlijks toegekend in de maand maart ter bekroning van een onuitgegeven en origineel werk dat een belangrijke bijdrage levert aan de ontwikkelingen die geleid hebben tot het nazi-kampensysteem.

Art. 3 - De Prijs van de Auschwitz-Stichting bedraagt 50.000 Bfr. Hij kan niet opgedeeld worden en wordt niet verhoogd indien hij gedurende één of meerdere jaren niet zou uitgereikt worden. De Auschwitz Stichting behoudt zich het recht voor het bekroonde werk te publiceren.

Art. 4 - De Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting, op voorstel van de jury, behoudt zich het recht voor om een laureaat een supplementaire navorsingssubsidie toe te kennen.

Art. 5 - Drie exemplaren dienen geadresseerd te worden aan de Auschwitz Stichting t.a.v. Baron Paul Halter, Huidevettersstraat, 65 te 1000 Brussel ten laatste op 31 december van elk jaar. De exemplaren van niet weerhouden werken zullen teruggestuurd worden naar de auteurs.

Art. 6 - De werken zullen onderzocht worden door een jury die speciaal voor deze gelegenheid wordt samengesteld. Zij is samengesteld uit enerzijds leden van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting alsook uit personen waarvan de opname in de jury wenselijk wordt geacht. Elk jurylid stelt een rapport op over de kandidaturen die hij verzocht werd te onderzoeken. Na kennisname van alle rapporten zal de jury zich beraden over het toekennen van de Prijs. Er is geen beroep mogelijk tegen de beslissing van de jury.

Art. 7 - Alle zaken die niet voorzien zijn in dit reglement vallen onder de bevoegdheid van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting.

SUGGESTIES VOOR ONDERZOEKSTHEMA'S

Geschiedenis en Historiografie

Collaboratie/Verzet/Deportatie/Vervolging van joden en zigeuners/Verplichte tewerkstelling/Het verblijf in België van Duitse emigranten vanaf 1933/Houding van de Belgische regering in Londen tegenover de jodenvervolging in het bezette België/De houding van het Belgische administratieve-, juridische en politie-apparaat ten aanzien van de deportatie tijdens de nazi-bezetting/Belgische historiografie over de Tweede Wereldoorlog - balans, analyse, methodologie/Geschreven en mondelinge getuigenissen/De rapatriëring naar het bevrijde België/Het Belgische en Internationale Rode Kruis gedurende de Tweede Wereldoorlog/Het dagelijkse leven tijdens de nazi-bezetting/enz.

Economie

De economische crisis van 1923 en 1929/De leer der geleide economie/De oorlogseconomie/Vakbonden en werkgevers tijdens de nazi-bezetting/De exploitatie van de concentrationaire arbeid en economie/De economische heropbouw na de oorlog/enz.

Sociale en politieke wetenschappen en filosofie

Analyse van de totalitaire systemen en hun ideologie/De houding van sociale groepen, politieke partijen, instellingen en Kerken ten opzichte van het fascisme en de Nieuwe Orde/Geschiedenis van het antisemitisme/De intellectuelen en het fascisme, de Nieuwe Orde en het ideologische totalitarisme/Filosofie, theologie en zedenleer na Auschwitz/De Belgische repressie- en zuiveringspolitiek in verband met de collaboratie/enz.

Psychologie-Psychiatrie-Geneeskunde

De autoritaire en fascistische persoonlijkheid/Massapsychologie en propaganda/De politieke mobilisatiemythes/De leidersfiguur/Statuut en functies van de geneeskunde en de psychoanalyse in het Derde Rijk/Het nazi-euthanasieprogramma/Het statuut van het wetenschappelijke onderzoek in het Derde Rijk : rassenkunde, volkshygiëne, geneeskunde/Sociaal-psychologische verklaring voor uiterst rechtse bewegingen of fascistische gedragshoudingen/enz.

Kunstgeschiedenis en Letteren

De esthetica der nazi's/De produkties der « Exil «-kunst/De concentrationaire Kunst/De artistieke produkties van de Nieuwe Orde, collaboratie en verzet/enz.

Recht

De juridische evolutie van de rechtsstaat naar de totalitaire staat/De rechtsstaat, de uitzonderingstoestand, de dictatuur, de totalitaire staat/Rechtspraak en rechtsleer in het Derde Rijk/Misdaden tegen de mensheid : processen, jurisprudentie en rechtsleer/De regeringspolitiek met betrekking tot de uitlevering van oorlogsmisdadigers/De Belgische « Commissie voor Oorlogsmisdaden «/De Belgische krijgsauditoriaten en de zuivering en repressie/De Belgische rechtbanken en de processen in verband met racisme, antisemitisme, uiterst rechts en privé-milities/enz.

Communicatiewetenschappen en journalistiek

Persanalyse omtrent collaboratie, verzet/Analyse van de Belgische radio-uitzendingen te Londen/Analyse van de werking van INBEL te Londen/De filmjournalen tijdens de bezetting/De naoorlogse verspreiding van films over de oorlog en de concentratiekampen/Analyse van persagentschappen tijdens de bezetting/De censuur/Naoorlogse collaboratie, racisme, antisemitisme/enz.

Audiovisuele media en theater

De rol van audiovisuele media bij het overbrengen van de nagedachtenis aan de nazi-misdaden en -volkerenmoorden/De audiovisuele media en de ideologie van het nationaal-socialisme.

Pedagogie

Pedagogie en de misdaden en volkerenmoorden van de Tweede Wereldoorlog/De pedagogie van het antiracisme.

Vertaling-Vertolking

Kritische vertalingen van werken met betrekking tot de bovengenoemde thema's.

Prijs van de Vrede

REGLEMENT

Art. 1 - De Auschwitz-Stichting, een studie- en documentatiecentrum waar men zich kan informeren over de nazi-concentratiekampen, en het Vredescentrum van de stad Antwerpen schrijven een « Prijs van de Vrede » uit, waarmee ze de slachtoffers van de concentratie- en vernietigingskampen van de nazi's willen herdenken.

Art. 2 - De prijs wordt jaarlijks, in de maand januari, toegekend ter bekroning van een onuitgegeven en origineel werk dat een belangrijke bijdrage levert tot de studie van de vredesproblematiek.

Art. 3 - De prijs bedraagt 50.000 Bfr. Hij is ondeelbaar en wordt niet verhoogd, indien hij gedurende één of meer jaren niet zou worden uitgereikt. De Stichting Auschwitz en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen behouden zich het recht voor het bekroonde werk te publiceren.

Art. 4 - De Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen kunnen een laureaat een supplementaire onderzoekssubsidie toekennen.

Art. 5 - Drie exemplaren van het werk dienen voor 30 september van elk jaar te worden gestuurd naar de Auschwitz Stichting, t.a.v. Baron Paul Halter, Huidevettersstraat, 65 te 1000 Brussel.

Art. 6 - De werken zullen worden voorgelegd aan een jury die speciaal voor deze gelegenheid wordt samengesteld. Zij zal bestaan uit afgevaardigden van de Auschwitz Stichting en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen, alsmede uit personen van wie de opname in de jury wenselijk wordt geacht. Elk jurylid stelt een verslag op van de ingezonden werken. Na kennisname van alle verslagen zal de jury zich beraden over de toekenning van de prijs. Er is geen beroep mogelijk tegen de beslissing van de jury.

Art. 7 - De Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting en de vertegenwoordigers van het Vredescentrum van de Stad Antwerpen zijn bevoegd voor alle gevallen die niet in dit reglement zijn voorzien.

Nieuwe aanwinsten van de bibliotheek en boekbesprekingen.

ADLER H.G., LANGBEIN Hermann en LINGENS-REINER Ella, *Auschwitz. Zeugnisse und Berichte*, Hamburg, Eva, 1994

AGAMBEN Giorgio, *Ce qui reste d' Auschwitz. L' archive et le témoin. Homo Sacer III*, Parijs, Payot & Rivages, 1999

AGUETTAZ Michel, *Francs-tireurs et partisans français dans la résistance savoyarde*, Grenoble, PUG Presses Universitaires de Grenoble coll. Résistances, 1995

ALVAREZ David en GRAHAM Robert A., *Nothing Sacred. Nazi Espionage Against the Vatican 1939 - 1945*, Portland, Oregon, Frank Cass, 1997

ALY Götz, *Macht - Geist - Wahn. Kontinuitäten deutschen denkens*, Berlijn, Argon, 1997.

ANGST YILMAZ Doris (ed.), *Anti-Semitism in Switzerland. A Report on Historical and Current Manifestations with Recommendations for Counter-Measures*, Bern, Federal Commission against Racism - Eidgenössische Kommission gegen Rassismus - Commission Fédérale contre le racisme - Commissione federale contro il razzismo - Comissiuun federala cunter il razzissem, 1998

ASKENAZI Léon, *La parole et l'écrit. Penser la tradition juive aujourd'hui*, Parijs, Albin Michel, 1999.

ASKOLOVITCH Claude, *Voyage au bout de la France. Le Front National tel qu'il est*, Parijs, Grasset & Fasquelle, 1999.

ASSMANN Jan, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, C.H. Beck, 1997

ATTIAS Jean-Christophe en BENBASSA Esther, *Dictionnaire de civilisation juive*, Parijs, Larousse Bordas, 1998

BARNAVI Eli (ed), *Universalgeschichte der Juden. Von den Ursprüngen bis zur Gegenwart. Ein historischer Atlas*, Wien, Christian Brandstätter, 1993

BAUHERZ Henri en KLEIN Maya (geïnterviewd door), *Un voyage à travers ma mémoire et ma pensée. Transcription d'une série des interviews recueillis par Madame Maya Klein, Document destiné à la Fondation de la Mémoire Contemporaine (Fond J. Bloch)*, s.l., s.d.

BECKER Jasper en BEJA Jean-Philippe, *La grande famine de Mao. 30 à 50 millions de morts*, Parijs, Dagorno, 1998

BELTON Neil, *De vrouw die luisterde*, Amsterdam / Antwerpen, Contact, 1999

BERSTEIN Serge en MILZA Pierre, *Axes et méthodes de l'histoire politique*, Parijs, Presses Universitaires France, 1999.

BERSTEIN Serge en MILZA Pierre, *Histoire du XXe siècle. A) 1900-1945. La fin du «monde européen». B) 1945-1973. Le monde entre guerre et paix. C) 1973 - nos jours. La recherche d'un nouveau monde*, Parijs, Hatier, 1996

BERTAUX Daniel, *Les récits de vie*, Parijs, Nathan, 1997

BERTIN-MAGHIT Jean-Pierre, *Le cinéma français sous l'occupation*, Parijs, Presses Universitaires de France - PUF (coll. *Que sais-je ?*), 1994

BILANAKIS N., PLAHOURA Z. en SIRMAKESSI M., *1994 - 1999 Report of Activities*, Ioannina, Rehabilitation Center for Torture Victims, 1999

BLOT Jean, *Le Juif Margolin*, Parijs, Plon, 1998

BOCK Hans Manfred, MEYER-KALKUS Reinhart, TREBITSCH Michel (o.l.v.) en HUSSER Beate (met de medewerking van), *Entre Locarno et Vichy. Les relations culturelles franco-allemandes dans les années 1930*, Parijs, CNRS Editions, 1993

BÖHMER, Peter mit einem Beitrag von Gerhard JAG-SCHITZ, *Wer konnte, griff zu. «Arisierte» Güter und NS-Vermögen im Krauland-Ministerium (1945-1949)*, Wien, Böhlau, 1999

BORCHERT Christian, GIESECKE Almut, NOWOJSKI Walter (ed.) en (nawoord van) Klaus SCHLESINGER, *Victor Klemperer. Ein Leben in Bildern*, Gießen, Aufbau, 1999

BOURDET Claude, MARTINET Gilles (voorwoord) en BORZEIX Jean-Marie, *L' aventure incertaine. De la Résistance à la Restauration*, Parijs, Editions du Félin, 1998

BOURDIEU Pierre, *L' ontologie politique de Martin Heidegger*, Parijs, Minuit, 1988

BRUCHFELD Stéphane en LEVINE Paul A., *Tell your children. A book about the Holocaust in Europe 1933-1945*, Stockholm, The Swedish Government Offices, 1998

CAMHI FROMER Rebecca, *The House by the Sea. A Portrait of the Holocaust in Greece*, San Francisco, Mercury House, 1998

CANONICI Guy, *Les témoins de Jéhovah face à Hitler*, Parijs, Albin Michel, 1998

CANOVI Antonio, *Roteglia, Paris. L'expérience migrante de Gina Pifferi. L'esperienza migrante di Gina Pifferi*, ISTORECO, 1999

Centrum Schwule Geschichte, *Das sind Volksfeinde. Publikation zur Ausstellung*, Köln, Centrum Schwule Geschichte, 1998

CHAGOLL Lydia, *Buigen in Jappenkampen*, Leuven-Den Haag, Uitgeverij Infodok, s.d.

CHAGOLL Lydia, *Hirohito, criminale de guerra ?*, Milano, Targa Italiana Editore, 1989

CHAGOLL Lydia, *Hirohito, keizer van Japan. Een vergeten oorlogsmisdadiger ?*, Antwerpen, Houtekiet, 1988

CHAGOLL Lydia, *Im Namen Hitlers. Kinder hinter Stacheldraht*, Köln / Frankfurt am Main, Pahl-Rugenstein / Röderbrg, 1979

CHAGOLL Lydia, *Pour un sourire d' enfant*, Brussel, Vie ouvrière - EVO, 1984

CHAGOLL Lydia, *Voor een glimlach van een kind*, Leuven, Infodok, 1984

CHAILOWITSCH-HIRSCH Mali, *Kindheit und Jugend im Schatten der Schoáh. Von Radautz durch Trannistrien nach Israel und zurück. Jüdische Schicksale aus der Bukowina 1928 - 1990*, Konstanz, Hartung-Gorre, 1999

CHAKER Salem, *Langues et Pouvoir. De L'Afrique du Nord à l'Extrême-Orient*, Aix-en-Provence, Edisud, 1998

CHING LIE Chow, WALTER Georges (verzameld door) en KESSEL, Joseph (voorwoord), *Le Palanquin des Larmes*, Parijs, Robert Laffont - Opera Mundi, 1975

CITROEN Michal, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse Joden na kampen en onderduik*, Utrecht, Het Spectrum, 1999.

CLING Maurice, *Vous qui entrez ici... Un enfant à Auschwitz*, Parijs, GRAPHEIN, 1999

CLOSON Francis Louis, *Les temps des passions. De Jean Moulin à la Libération 1943-1944*, Parijs, Editions du Félin, 1998

Col, *Travail de mémoire 1914-1998. Une nécessité dans un siècle de violence*, Parijs, Autrement Coll. Mémoires n° 54, 1999

collectif, *Les faussaires de l'Histoire*, Villeurbanne, Edition Golias, 1999

CORNWELL John, *Pius XII. Der Papst der geschwiegen hat*, München, C.H.Beck, 1999

Council of Europe - Conseil de l'Europe Assemblée Parlementaire (éd.) FISCHER Leni (Allemagne, CDU/CSU, rapporteur), *La tolérance religieuse dans une société démocratique. Rapport de la culture et l'éducation (Rapporteur : Mme Fischer, Allemagne, CDU/CSU) et autres documents*, Strasbourg, Council of Europe - Conseil de l'Europe, Assemblée Parlementaire, 1993

Council of Europe-Conseil de l'Europe, *L'Europe contre l'intolérance. Résumé. Séminaire organisé par le Secrétaire Général du Conseil de l'Europe*, Strasbourg, Council of Europe - Conseil de l'Europe.

CREMET Jean, *Die extreme Rechte auf der Suche nach neuen ideologischen Ansätzen. Positionen und Polemik*, 41, Jena, Jenaer Forum für Bildung und Wissenschaft, 1999

DABAG Mihran en PLATT Kristin, *Genozid und Moderne. Bd 1 Strukturen kollektiver Gewalt im 20. Jahrhundert*, Opladen, Leske + Budrich, 1998

DARMON Michaël en ROSSO Romain, *Front contre Front*, Parijs, Seuil, 1999

Das Ende der Eindeutigkeit - Beginn des Zweifels. Die Moskauer Schauprozesse und die Frage der Parteilichkeit in der «Ästhetik des Widerstandes» von Peter Weiss, Iserlohn, Evangelische Akademie Iserlohn, 1998

DAVIES Ivan H. [D.F.C. O.A.M. K.A.M. (Belgium)], *Rescue by Comet. An account of the formation of the Belgium Comète Line, and the assistance given by the above to an Australian Airman shot down over enemy territory*, Brussel, 1999.

DE VOLDER Jan en WOUTERS Lieve, *Van binnen weent mijn hart. De vervolging van de Antwerpse joden*, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 1999

Over de jodenvervolgingen en de -uitroeiing in Vlaanderen en België is nog niet veel verschenen. Het onderzoek naar het onderwerp staat in Vlaanderen nog in zijn kinderschoenen. Toch is de laatste jaren -het laatste decennia zeg maar- een nieuwe dynamiek ontstaan. Getuige daarvan ook dit boek. Dat tracht voor een ruim publiek een overzicht te geven van de situatie van de Antwerpse joden voor en tijdens de bezetting. Het boek is geen geschiedenis over een deportatie en beschrijft ook de kampen niet. Het beperkt zich tot de vervolging van de joden in Antwerpen en bestudeert de houding van de plaatselijke bevolking, de houding van de joden en de politiek van de bezetter en de Belgische overheden tijdens de Duitse bezetting.

In een tweede deel wordt aandacht besteed aan het getuigenis. In de negen interviews met Antwerpse getuigen wordt de nadruk gelegd op de individuele beleving van het antisemitisme en de vervolging van de joden in de Metropool.

DELY Renaud, *Histoire secrète du Front National*, Parijs, Grasset & Fasquelle, 1999

DI MASCIO Patrick, *Freud après Auschwitz. La psychanalyse culturelle*, Parijs, L'Harmattan, 1998

DIAZ-PLAJA Fernando, *Los grandes procesos de la Guerra Civil española*, Barcelona, Plaza & Janés, 1997

Die deutsche Frau - unpolitisch, unbeteiligt ? Frauen im Nationalsozialismus, Stuttgart, Ev. Akademie Bad Boll, 1997

DURAND Yves, *Histoire de la Deuxième Guerre mondiale*, Complexe, 1997

ELCHARDUS Mark (red.), *Zonder maskers. Een actueel portret van jongeren en hun leraren*, Gent, Globe, 1995

ELCHARDUS Mark, KAVADIAS Dimokritos en SIONGERS Jessy, *Hebben scholen een invloed op de waarden van jongeren ? Samenvatting van het onderzoek naar de doeltreffendheid van waardenvorming in het secundair onderwijs*, TOR-Rapport, 1999 / 4, Brussel, Vrije Universiteit Brussel (VUB) / Vakgroep Sociologie / Onderzoeksgroep TOR, 1999

ELSÄSSER Jürgen en MARKOVITS Andrei (Hg.), *Von der Goldhagen - Debatte zum Jugoslawien - Krieg*, Berlin, Elefant Press, 1999

ELSTER Alfred en HÄNISCH Dirk, *Auf dem Weg zur Macht. Beiträge zur Geschichte der NSDAP in Kärnten von 1918 bis 1938*, In *Vergleichende Gesellschaftsgeschichte und politische Ideengeschichte der Neuzeit*, 8, Wien, Braumüller, 1997

ENGEL, Reinhard ; RADZYNER, Joana, *Sklavenarbeit unterm Hakenkreuz. Die verdrängte Geschichte der österreichischen Industrie*, Wien - München, Deuticke, 1999

ESTRADE-SZWARCKOPF Mouny en ESTRADE Paul, *Un camp de Juifs oublié. Soudeilles (1941-1942)*, Treignac, Les Monédières, 1999

FACKENHEIM Emil L., *Was ist Judentum ? Eine Deutung für die Gegenwart*, Berlin, Institut Kirche und Judentum, 1999

FAULSTICH Heinz, *Hungersterben in der Psychiatrie 1914 - 1949. Mit einer Topographie der NS - Psychiatrie*, Freiburg /Breisgau, Lambertus, 1998

FOUCAULT Michel, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Parijs, Gallimard, 1975

FRANKENBERGER Tamara, *Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen.*, Münster, Westfälisches Dampfboot, 1998

GALERIE ASSEMBLEE NATIONALE (ed.), *Mémoire des Années Noires. Présenté par X Résistance et les Productions Grand Angle. CATALOGUE de deux Expositions (22 septembre - 20 octobre 1999) : Des polytechniciens dans la Résistance*, Parijs, Galerie de liaison, 1999

GALL Matei Hrsg. von Erhard Roy Wiehn, *Finsternis. Durch Gefängnisse, KZ Wapniarka, Massaker und Kommunismus. Ein Lebenslauf in Rumänien 1920 - 1990*, Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 1999

GARTEN ASH Timothy, *Zeit der Freiheit. Aus den Zentren von Mitteleuropa*, München, Carl Hanser, 1999

GARTON ASH Timothy, *Die Akte «Romeo»*, München, Carl Hanser, 1997

Gedenkstätte Buchenwald (ed.) erstellt von Harry STEIN, *Konzentrationslager Buchenwald 1937-1945. Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, Wallstein Verlag, 1999

Gemeente Kuurne (ed.), *Kuurne - Berlijn - Krakow*, Kuurne, Gemeente Kuurne, 1999

GERLACH Christian en WIEVIORKA Annette (dir), *Sur la conférence de Wannsee. De la décision d'exterminer les juifs d'Europe*, Brussel, Liana Levi, 1999

GILBERT Muriel, *Souvenirs nomades*, s.l., s.d.

GOLD Alison Leslie, *Mon amie, Anne Frank*, Parijs, Bayard, 1998

GOUREVITCH Philip, *Wir möchten Ihnen mitteilen, daß wir morgen mit unseren Familien umgebracht werden. Berichte aus Ruanda*, Berlijn, Berlin Verlag, 1999

GRYNBERG Anne, *La Shoah l'Impossible oubli*, Parijs, Gallimard, 1995

Guide européen des sources d'archives sur la shoah, Parijs, Centre de Documentation Juive Contemporaine (CDJC), 1999

GUILLEBAUD Jean-Claude, *La refondation du monde*, Paris, Seuil, 1999

HABERMAS Jürgen, *L'intégration républicaine. Essais de théorie politique*, Paris, Fayard, 1998

Hamburger Beiträge zur Sozial - und Zeitgeschichte (éd.), *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*, Hamburg, Christians, 1999

Hamburger Institut für Sozialforschung (éd.), *Eine Ausstellung und ihre Folgen. Zur Rezeption der Ausstellung «Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944»*, Hamburg, Hamburger Edition HIS (Hamburger Institut für Sozialforschung), 1999

HESSE Hans (ed.), «*Am mutigsten waren immer wieder die Zeugen Jehovas*». *Verfolgung und Widerstand der Zeugen Jehovas im Nationalsozialismus*, Bremen, Temmen, 1998

HEYDECKER Joe J., *Das Warschauer Ghetto. Foto-Dokumentation eines deutschen Soldaten aus dem Jahre 1941*, München, dtv, 1999

HEYLEN Martin en VAN HULLE Marc, *Getuigenissen uit de concentratiekampen*, Roeselare, Roularta, 1999

HOBERG Inge, *Der Dom so nah und doch so fern. Das Leben eines Mädchens im Versteck und auf der Flucht*, Emons, 1998

HOBSBAWM Eric J., *L'âge des extrêmes. Histoire du court XX e siècle 1914-1991*, Brussel, Complexe, 1999

HOBSBAWM Eric, *Een eeuw van uitersten. De twintigste eeuw 1914-1991*, Het Spectrum, 1995.

HOHEISEL Horst en KNITZ Andreas, *Zermahlene Geschichte. Kunst als Umweg*, Weimar, Schriften des Thüringischen Hauptstaatsarchives n°1, 1999

HORN Klaus, *Schriften zur kritischen Theorie des Subjekts. A) Politische Psychologie. B) Subjektivität. C) Sozialisation und strukturelle Gewalt. D) Psychoanalyse und gesellschaftliche Widersprüch. E) Soziopsychosomatik*, Gießen, Psychosozial-Verlag, 1998

HÖRNER Unda en KIEPE Wolfram, *DADA gegen DADA. Die Affaire Barrès*, Hamburg, Nautilus, 1996

HUND Wulf D., *Rassismus. Die soziale Konstruktion natürlicher Ungleichheit*, Münster, Westfälisches Dampfboot, 1999

InfoLinks - Die Archiv CD-Rom (1995 - April 1999) ak ; Antifaschistische Nachrichten ; Bürgerrechte & Polizei / CILIP ; Geheim ; ila - informationsdienst Lateinamerika ; junge Welt ; Lateinamerika Nachrichten ; Links ; POONAL, Berlin, Info Pool Network, 1999

Jeugdvoorlichting over de Tweede Wereldoorlog en de relatie tot het heden. (A) Opvattingen en ervaringen in Nederland, België, Denemarken, Duitsland en Frankrijk. (B) Bijlage van het oriënterend onderzoek naar opvattingen en ervaringen in Nederland, België, Denemarken, Duitsland en Frankrijk, Den Haag, Nederlands Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport - Directie Verzetsdeelnemers, Vervolgde en Burger-oorlogsgetroffenen, 1998.

Judenfeindschaft in Deutschland - von den Kreuzzügen bis zur Aufklärung, In *Geschichte Betrifft uns. Unterrichtsmaterialien mit OH-Folien*, 5/8, Aachen, Bergmoser + Höller, 1984

JUNGMANN-BRADT TuttiHrsg. Erhard Roy Wiehn, *Die Bradts - The BradtsJüdische Familiengeschichte aus Berlin. History of a Jewish Family from Berlin 1870 - 1999*, Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 1999

JURT Joseph (ed.), *Zeitgenössische französische Denker : Eine Bilanz*, Freiburg, Rombach, 1998

KAUFHOLD Roland (ed), *Ernst Federn - Versuche zur Psychologie des Terrors*, Gießen, psychosozial, 1998

KEIM Wolfgang, *Erziehung unter der Nazi-Diktatur. a) Antidemokratische Potenziale, Machtantritt und Machtdurchsetzung b) Kriegsvorbereitung, Krieg und Holocaust*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995

KERSHAW Ian, *Hitler. 1889-1936 : hoogmoed*, Utrecht, Het Spectrum, 1999

Dit eerste deel van twee biografische delen, waarvan het tweede nog moet verschijnen, is een nieuwe klassieker in de reeks van Hitlerbiografieën. Maar meer nog dan een karakter- en persoonlijkheidsanalyse van Hitler, is deze studie een standaardwerk over nazi-Duitsland en de toenmalige Duitse maatschappij. Die is volgens de auteur voor een groot deel verantwoordelijk dat een op het eerste gezicht onbeduidend man de macht kon grijpen en de hele natie naar de ondergang kon leiden. Hitler heeft als het ware de macht in de schoot geworpen gekregen. De biografie wordt niet verheven tot een niveau waar de geschiedenis van Duitsland tussen 1933 en 1945 wordt gereduceerd tot weinig meer dan de uitdrukking van de wil van de dictator. Hitler werd Duitsland niet opgedrongen. Maar Hitler was de uitdrukking van een ver-

rechtse en verbitterde samenleving die open stond voor zijn voorgestelde oplossingen. Hitler was niet meer dan retoriek, die zich uiteindelijk heel weinig met politiek bezig hield.

Die these verdedigt Kershaw, professor aan de universiteit van Sheffield, en eigenlijk een mediëvist van opleiding, maar uitgegroeid tot een grote Hitler-biograaf, met brio door gewag te maken van harde historische feiten. Elk hoofdstuk begint daarom met een grondige situatieschets van de toenmalige maatschappij. Ook verhaalt hij, met oog voor detail en inzicht in politieke manoeuvres en persoonlijke gevoeligheden, de politieke situatie van de Weimarrepubliek, de opkomst van de nazipartij, de uitbouw van de partijstructuur, de stille staatsgreep van de nazi's in 1933 en de situatie erna. Daaruit blijkt hoe weinig activiteit Hitler ontplooid en zijn handlangers de politiek uitstippelden die moest worden gevolgd.

Kershaw gebruikt al eerder verschenen materiaal, maar doet dat zo grondig en intelligent, dat hij met zijn boek het meest complete beeld geeft van de Führer. Bovendien laat hij zich niet meeslepen door actuele discussies, maar legt zich neer bij de beperkingen van onze kennis. Op de vraag waarom Hitler een antisemiet was, antwoordt hij kort : 'ik weet het niet'.

Dit boek is ondanks de veelheid aan historische feiten geen opsomming van gebeurtenissen. Het leest als een boeiend verhaal en grijpt de lezer van in het begin bij de keel. Dat er in deze vertaling veel slordige spellings- en grammaticale fouten zijn, is jammer, maar geenszins een domper op de leesvreugde.

KISLIUK Ingrid, *Unveiled shadows The witness of a child*, Newton, Massachusetts, Nanomir Press, 1998

KLEMPERER Victor, *So sitze ich denn zwischen allen Stühlen. Tagebücher 1945 - 1949*, Berlin, Aufbau, 1999

KLEMPERER Victor, *Tagebücher 1933 - 1934. Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten*, Berlin, Aufbau-Verlag, 1995

KLOTZ Johannes (ed.), *Schlimmer als die Nazis ? «Das Schwarzbuch des Kommunismus» und die neue Totalitarismusdebatte*, Keulen, PapyRoss, 1999

KLOTZ Johannes en WIEGEL Gerd (ed.), *Geistige Brandstiftung ? Die Walser-Bubis-Debatte*, Keulen, Papy Rossa, 1999

KNORR Lorenz, *Rechtsextremismus in der Bundeswehr. Deutsches Militär - von Massenmördern geprägt ?*, Frankfurt, VAS, 1998

KOSELLECK Reinhart, *Le futur passé. Contribution à la sémantique des temps historiques.*, Parijs, EHESS, 1990

KRAUS Stefan, *NS-Unrechtsstätten in Nordrhein-Westfalen*, Essen, Klartext-Verlag, 1999

LANGANEY André, *La philosophie... biologique*, Parijs, Belin, 1999

LANGFUS Anna, *Le sel et le soufre*, Parijs, Gallimard (Folio n°1506), 1983

LAQUEUR Walter, *Histoire du sionisme*, Parijs, Gallimard, 1994

LEO Annette (Red.) Ministerium für Wissenschaft, Forschung und Kultur des Landes Brandenburg (ed.), *Geschichte wird Erinnerung ; Zum 50. Jahrestag der Befreiung im Land Brandenburg*, Potsdam, Ministerium für Wissenschaft, Forschung und Kultur des Landes Brandenburg, 1995

LEVY Jacob, *Les Pollaks, Les Demi-Juifs, Les Doubles-Juifs, Les Chrétiens. La Saga des Springer*, Parijs, Les Belles Lettres, 1999

LIAUZU Claude, *La Société française face au racisme. De la Révolution à nos jours*, Bruxelles, Complexe, 1999

LIBLAU Charles, *Die Kapos von Auschwitz*, Oswiecim - Auschwitz, Staatliches Museum Auschwitz Birkenau, 1998

LIEBRECHT Savyon, PALEY Grace (voorwoord) en RATTOK Lily (inleiding), *Apples from the Dessert. Selected Stories*, New York, The Feminist Press at The University of New York, 1998

LIECHTENHAN Francine-Dominique, *Le Grand Pillage*, Rennes, Ouest-France, 1998

L' impossible oubli. La déportation dans les camps nazis, Parijs, F.N.D.I.R.P. - Fédération Nationale des Déportés et Internés Résistants et Patriotes, 1989

LINDENSTRAUSS, Jerry ; WIEHN, Erhard Roy (ed.), *Eine unglaubliche Reise. Von Ostpreußen über Shanghai und Kolumbien nach New York. Jüdische Familiengeschichte 1929-1999*, Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 1999

LUKACS John, *Hitler en de geschiedenis. Hitlers plaats in de 20ste eeuw*, Antwerpen, Standaard, 1999.

Dit boek situeert zich op hetzelfde niveau als dat van de journalist Rosenbaum. Het is geen biografie, hoewel de auteur zegt op zoek te gaan naar 'de ware Hitler van de geschiedenis', maar eerder een studie van zijn biografen. Zo wil hij mythes, die werden gecreëerd door zijn biografen, ontrafelen en Hitlers juiste plaats in de geschiedenis van de 20e eeuw door deductie identificeren. Daarom is dit boek misschien meer een synthese van alle belangrijke auteurs, werken en theorieën dan een eigenlijke biografie. De belangrijkste conclusie van dit boek is misschien wel dat we nooit de ware Hitler zullen kennen.

MADER Dr. Hubert Michael, Politische Esoterik - Eine rechtsextreme Herausforderung, In *Studien und Berichte*, 1/99, Wenen, Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie, 1999

MAERTEN Fabrice, SELLESLAGH Franz en VAN DEN WIJNGAERT Mark (dir), *Entre la peste et le choléra. Vie et attitude des catholiques belges sous l'occupation*, Gerpines, Quorum - Ceges - Arca, 1999

MARCHAL Omer, *Un jésuite dans la Résistance : le père Camille-Jean Joset. Témoignage historique sur le Mouvement National Belge et son journal clandestin La Voix des Belges*, s.l., Didier Hatier, s.d. (1990)

MARIE Jean-Jacques, *Le Goulag*, Parijs, Presses Universitaires de France - PUF (coll. *Que sais-je ?*), 1999

MAYER Nonna, *Ces français qui votent FN*, Parijs, Flammarion, 1999

MECKLENBURG Jens (Hg.), *Was tun gegen rechts*, Berlijn, Elefant Press,

MILZA P ; BERSTEIN S., *Le fascisme italien 1919-1945*, Paris, Seuil, 1980

MILZA Pierre, *Mussolini*, s.l., Fayard, 1999

MISSER François, *Vers un nouveau Rwanda ? Entretiens avec Paul Kagamé*, Brussel, Luc Pire, 1995

MORELLE Chantal, *De Gaulle, le gaullisme et les gaullistes*, Parijs, Armand Colin, 1998

MOUGNIOTTE Alain, *Pour une éducation au politique. En collège et lycée*, Parijs, L'Harmattan, 1999

NEHER André, *L'exil de la parole. Du silence biblique au silence d'Auschwitz*, Parijs, Editions du Seuil, 1970

NGUYEN Eric, *Les nationalismes en Europe. Quête d'Identité ou tentation de repli ?*, S.I., Le Monde / Marabout, 1998

Nous sommes 900 Français. A la mémoire des déportés du convoi n°73 ayant quitté Drancy le 15 mai 1944, Besançon, 1999

OVERY Richard, *Atlas historique du IIIe Reich 1933-1945 : la société allemande et l'Europe face au système nazi*, Parijs, autrement, 1996

PALDIEL Mordecai en WIEHN, Erhard Roy (ed), *Es gab auch Gerechte. Retter und Rettung jüdischen Lebens Im deutschbestzten Europa 1939-1945*, Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 1999

PARIENTE Mickaël, *2000 livres à thème juif. 1420 auteurs*, Parijs, Stavit, 1996

PASS Walter, SCHEIT Gerhard en SVOBODA Wilhelm, *Orpheus im Exil Die Vertreibung der österreichischen Musik von 1938 - 1945*, Wenen, VG - Verlag für Gesellschaftskritik, 1995

PELINKA Anton en WEINZIERL Erika (ed.), *Das grosse Tabu. Österreichs Umgang mit seiner Vergangenheit*, Wenen, Verlag Österreich, 1997.

PERKS Robert en THOMSON Alistair (ed.), *The oral history reader*, London & New York, Routledge, 1998

PIERIK Perry, *Hitlers Lebensraum. De geestelijke wortels van de veroveringsveldtocht naar het oosten*, Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, 1999.

Het begrip Lebensraum is ondanks de vele literatuur over het nazisme een onderbelicht facet van Hitlers Weltanschauung. Dit aangrijpende en goed gedocumenteerd boek gaat op zoek naar de geestelijke wortels van Hitlers Lebensraum. De lezer wordt door de historicus Perry Pierik meegenomen naar de verschillende belangengroepen die elk op hun eigen wijze een bijdrage leverden tot het ontstaan van de operatie 'Barbarossa', de Duitse aanval op de Sovjet-Unie van 1941. Aan de basis van dat conflict stonden wetenschappers, völkische denkers, ariosofen, reactionaire militairen, industriëlen, geestelijken en antisemieten die elk, soms zelfs vanuit

boek te begrijpen hoe Hitler de verpersoonlijking van het kwaad kon worden.

ROSOUX Valérie-Barbara en MESSMER Pierre, *La mémoire du Général de Gaulle. Culte ou instrument ?*, Louvain-la-Neuve, Bruylant-Academia, 1998

ROSSI Jacques, *Le manuel du Goulag. Dictionnaire historique*, Parijs, Cherche Midi, 1997

ROUSSO Henry (dir), *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparées*, Brussel, Complexe collection Histoire du temps présent, 1999

SACHS Nelly en CELAN Paul, *Nelly Sachs Paul Celan Correspondance*, Berlijn, 1999

SANDOZ Gérard, *Ces allemands qui ont défié Hitler. Histoire de la résistance allemande. 1933-1945*, Parijs, Pygmalion Gérard Watelet, 1980

SARFATI Georges-Elia, *Discours ordinaires et identités juives. La représentation des juifs et du judaïsme dans les dictionnaires et les encyclopédies de langue française (du Moyen Age au XX e siècle)*, Parijs, Berg International coll. Faits et Représentations, 1999

SCHNEIDER Wolfgang (ed.)Hamburger Instituts für Sozialforschung - HIS (ed.), «Vernichtungspolitik». Eine Debatte über den Zusammenhang von Sozialpolitik und Genozid im nationalsozialistischen Deutschland, in *Schriftenreihe des Hamburger Instituts für Sozialforschung (HIS)*, Hamburg, Junius (Hamburger Instituts für Sozialforschung - HIS), 1991

SCHOEPS Julius H., *Theodor Herzl 1860-1904. Wenn Ihr wollt, ist es kein Märchen. Eine Text-Bild-Monographie*, Wenen, Christian Brandstätter, 1995

SCHULMAN Faye, *Die Schreie meines Volkes in mir*, München, Lichtenberg, 1998

SCHUR Grigorij en PORUDOMINSKIJ Wladimir (ed.), *Die Juden von Wilna. Die Aufzeichnungen des Grigorij Schur 1941 - 1944*, München, dtv - Deutscher Taschenbuch Verlag, 1999

SHOHAM Giora S., *Walhalla, Golgotha, Auschwitz. Über die Interdependenz von Deutschen und Juden*, Wenen, Verlag Österreich, 1995

SNYDERS Jean-Claude, *Paroles perdues*, Parijs, Buchet/Chastel, 1999

SOBOLEWICZ Tadeusz, *But I survived*, Oswiecim, Auschwitz-Birkenau State Museum, 1998

SOFSKY Wolfgang, *Traité de la Violence*, Paris, Gallimard, 1998

SOMERS N., *Verzet in Nederlands-Indië. Het levensverhaal van Bep Stenger*, Amsterdam, Walburg Pers / Verzetsmuseum Amsterdam, 1999

Aan de hand van het verhaal van Bep Stenger schetst de auteur een deel van het verzet in Nederlands-Indië tegen de Japanse bezetter. Het is het verhaal van een vrouw die bereid was voedsel, medicijnen, berichten en wapens te smokkelen of onderduikers te helpen. Dit boek handelt over de bijdragen van gewone mensen aan het verzet en vertelt het levensverhaal van Bep Stenger en hoe zij, haast per toeval, betrokken raakte bij verzetsacties. Wat zij met een lange gevangenisstraf heeft moeten bekopen.

SPENGLER Oswald, *Le déclin de l'Occident. Esquisse d'une morphologie de l'histoire universelle. a) Forme et réalité b) Perspectives de l'histoire universelle*, Parijs, Gallimard, 1976

STEIN Jehuda L., *Die Steins. Jüdische Familiengeschichte aus Krakau 1830- 1999*, Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 1999

STEINER George, *Langage et silence*, Parijs, 10/18, 1967

STEINER Stephan (ed), *Jean Améry [Hans Maier]*, Basel-Frankf/M, Stroemfeld, 1996

SUTTON Nina, *Bruno Bettelheim. Une vie*, Parijs, Stock, 1995

SWIEBOCKI Henryk, *London has been informed... Reports by Auschwitz Escapees*, Oswiecim-Auschwitz, The Auschwitz-Birkenau State Museum, 1997

TAGUIEFF Pierre-André (dir), KAUFFMANN Grégoire en LENOIRE Michaël, *L'antisémitisme de plume 1940-1944. Etudes et Documents*, Parijs, Berg International Editeurs, 1999

TELLIER Arnaud, *Expériences traumatiques et écriture*, Parijs, Economica, 1998

THUAL François, *Les conflits identitaires*, Parijs, Ellipses, 1995

TOMKIEWICZ Stanislas, *L'adolescence volée*, Parijs, Calmann-Lévy, 1999

UEBERSCHÄR Gerd R., *Der Nationalsozialismus vor Gericht. Die alliierten Prozesse*, Frankf./M., Fischer Taschenbuch Verlag, 1999

UEBERSCHÄR Gerd R.en VOGEL Winfried, *Dienen und Verdienen. Hitlers Geschenke an seine Eliten*, Frankf/M.,S. Fischer, 1999

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) ; Miles Lerman Center for the Study of Jewish Resistance (ed.), *Fourth annual tribute to Jewish Resistance during the Holocaust. Program. June 15, 1999*, Washington D.C., United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) ; Miles Lerman Center for the Study of Jewish Resistance, 1999

VALTIN Jan (nawoord van Jean-François VILAR), *Sans patrie ni frontières*, Babel, 1997

VAN DEN BRINK Rinke, *De jonge Turken van het Vlaams Blok. Extreem-rechts tussen uniform en maatpak*, Gent, Amsterdam, Scoop / Mets, 1999

Op 13 juni 1999 beleefde Vlaanderen een derde zwarte zondag op rij. Het Vlaams Blok werd de derde grootste partij in het Noorden van het land en werd op enkele plaatsen zelfs de grootste. Gevreesd wordt voor de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 2000. Opvallend is dat het uniform en de barrikaden plaats hebben gemaakt voor de maatpakken. Meer en meer hoger geschoolden worden door het Blok aangetrokken en maken er de dienst uit. Dit boek van de journalist van den Brink onderzoekt dan ook de rol van die nieuwe leden. A.h.v. gesprekken met vooraanstaande kaderleden van het Blok en uitgebreide research schetst hij een profiel van extreem-rechts in de 21e eeuw.

VAN JOLE Marcel en DRATWA Daniël, *Hedendaagse Joodse Kunst in België na1950. L'art juif contemporain en Belgique après 1950. Jewish contemporary Art in Belgium after 1950*, Mechelen, Stad Mechelen, 1999.

Vereinigung zur Kritik der politischen Ökonomie (ed.), *PROKLA. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft*, 115, Münster, Westfälisches Dampfboot, 1999

VERMEIRE Laure, *Auschwitz ou l'Industrie de la Mort. Travail de fin d'année (6ème)*, 1999

WAINTRATER Régina, *La valeur du travail psychique du témoignage dans la transmission de la Shoah. Thèse pour le diplôme de doctorat de psychologie (régime unique)*, Lyon, Université Lumière-Lyon 2, Institut de Psychologie, 1997

Wege nach Ravensbrück. Erinnerungen von Österreichischen überlebenden des Frauen-Konzentrationslagers. Katalog zur Ausstellung, Wenen, Österreichischen Lagergemeinschaft Ravensbrück, s.d.

WEIL JiriHrsg. Erhard Roy Wiehn, *Elegie für 77 297 Opfer. Jüdische Schicksale in Böhmen und Mähren 1939 - 1945.*, Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 1999

WEINRICH Harald, *Léthé. Art et critique de l'oublierversion allemande : n°4730*, Fayard, 1999

WEISZ Hermann (ed.), *Biographisches Lexikon zum Dritten Reich*, Frankf./M., S. Fischer, 1998

WELSCH Marc, *België door de ogen van de nazi's. De bezetting gezien door de Propaganda-Abteilung*, Roeselare, Roularta Books, 1999

Aan de hand van Duitse propagandafoto's, genomen tussen 1940-1943 door Otto Kropf, een Duits beroepsfotograaf die vlak na de capitulatie naar België kwam, probeert Marc Welsh het publiek, de jongeren, te waarschuwen voor de op het eerste gezicht correcte, maar intrinsiek bedrieglijke beelden die men tijdens de oorlogsjaren voorgeschoteld kreeg. Zijn verdienste ligt erin dat hij als eerste een kritische analyse maakt van Duits fotografisch propagandamateriaal. Met enkele kritische bemerkingen zet hij de uitgekozen foto's in hun juiste context en toont de bijwijlen heel subtiele details aan waarmee de fotograaf zijn boodschap probeert door te geven. Dat die boodschap volledig ten dienste stond van de Duitse propaganda, hoeft geen betoog. In dat opzicht was de fotograaf, Otto Kropf, een zeer goede leerling.

WESOLY Ouri, *Israël, survivra-t-il jusqu'en 2048 ?*, Brussel, Luc Pire, 1999

WIEHN Erhard Roy, *Bleibende Warnung Schriften zur Schoáh und Judaica 1997 - 1999*, Konstanz, Hartung-Gorre, 1999

WIEHN Erhard Roy (ed.), *Totengebet. 60 Jahre des Zweiten Weltkrieges und der Schoáh in Polen*, Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 1999

WIEHN, Erhard Roy, *Bleibende Warnung Schriften zur Schoáh und Judaica 1997 - 1999*, Konstanz, Hartung-Gorre, 1999

WIEVIORKA Annette, *Auschwitz expliqué à ma fille*, Parijs, Seuil, 1999

WINTER Helen en ROMMEL Thomas, *Adam Smith für Anfänger. Der Wohlstand der Nation. (Eine Leseinführung)*, München, dtv, 1999

WISTRICH Robert Solomon, *Austria and the Holocaust Legacy*, New York, The American Jewish Committee, 1999

WISTRICH Robert Solomon, *Curriculum Vitae of Robert Solomon WISTRICH (includes bibliography)*, 1999

WITTMEIER Manfred, (voorwoord van Micha Brumlik), *Internationale Jugendbegegnungsstätte Auschwitz. Zur Pädagogik der Erinnerung in der politischen Bildung*, Frankf/M., Brandes & Apsel, 1997

WITTMEIER Manfred, *Internationale Jugendbegegnungsstätte Auschwitz. Zur Pädagogik der Erinnerung in der politischen Bildung*, Frankf/M., Brandes & Apsel, 1997

WOLFFSOHN Michael en BRECHENMACHER Thomas, *Die Deutschen und ihre Vornamen. 200 Jahre Politik und öffentliche Meinung*, München-Zürich, Diana, 1999

WOLTON Thierry, *Rouge-Brun. Le mal de siècle*, S.l., JC Lattès, 1999

ZANDMAN Félix, CHANOFF David, (met de medewerking van) KLARSFELD Beate en Serge (voorwoord), *Il y a toujours un lendemain. Rescapé de l'Holocauste, chercheur scientifique en France, devenu fondateur et président d'une multinationale cotée à Wall Street*, Parijs, Editions du Félin, 1999

ZÖCHLING Christa, *Haider. Licht und Schatten einer Karriere*, Wenen, Molden, 1999

ZWEIG Arnold, *Bilanz der deutschen Judenheit 1933. Ein Versuch*, Aufbau Verlag, 1998

ZYCH Adam A. (ed), *The Auschwitz Poems*, Oswiecim-Auschwitz, Auschwitz-Birkenau State Museum, 1999.

